

# СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1975 — Ч. 3 (171)

**Б. РУБЧАК: МАЛА ЛЕГЕНДА  
І МАНДАРИН ДРУЖИНІ**

**П. ОДАРЧЕНКО: Т. ШЕВЧЕНКО  
І ЙОГО ПОПЕРЕДНИКИ**

**Д. КОЗІЙ: ШЕВЧЕНКІВСЬКЕ  
ЖИТТЄСТВЕРДЖЕННЯ**

**Г. КОСТЮК: НА ПЕРЕХРЕСТЯХ  
ЖИТТЯ ТА ІСТОРІЇ**

**І. КОШЕЛІВЕЦЬ: НА ПОТОЧНІ  
ТЕМИ**

**М. ПРОКОП: ЩЕ ПРО ПЕРЕМІШУВАННЯ  
НАСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНІ**

“SUČASNIST” — MÄRZ 1975  
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

Вже появилася друком у Видавництві "Сучасности" повна збірка писань — есеїв, поезій і листів Валентина Мороза і документів, що стосуються його засудів і довготривалої голодівки під назвою

## ВАЛЕНТИН МОРОЗ: ЕСЕЇ, ЛИСТИ, ДОКУМЕНТИ

Книжка нараховує 288 сторінок друку й видана в мистецькому оформленні Якова Гніздовського з портретами Валентина Мороза, його дружини Раїси та фотографією Раїси Мороз із сином у їхньому мешканні.

До збірки включені всі писання Валентина Мороза — його есеї, поезії, листи, заяви і звернення. В додатках надруковані матеріали до обох його судових справ і вироків, виступи на його оборону, як також повідомлення про його голодівку. Крім життєпису подана бібліографія книжкових видань творів В. Мороза. Завершується книжка ґрунтовними примітками до надрукованих текстів та показником імен.

Ціна книжки 3.90 дол. у м'якій обкладинці і 4.90 у твердій оправі.

Замовлення просимо висилати на адресу В-ва:

В Європі:

'Suchasnist' e. V.  
8 München 2  
Karlsplatz 8/III  
Federal Republic of Germany

В Америці:

Nina Ilnytzkyj  
875 West End Ave., Apt. 14B  
New York, N. Y. 10025

# СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,  
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

БЕРЕЗЕНЬ 1975 — Ч. 3 (171)  
РІК ВИДАННЯ П'ЯТНАДЦЯТИЙ  
МЮНХЕН

*Видає:* Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

*Редакційна колегія:* Вольфрам Бургардт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою ватора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts"

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

*Herausgeber:* Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.  
8 München 2  
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)  
Bundesrepublik Deutschland

*Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich:* I. Czornij

*Druck:* Gebrüder Westenhuber  
München 12, Heimeranplatz 4.

## МАЛА ЛЕГЕНДА І МАНДАРИН ДРУЖИНІ

*Богдан Рубчак*

### МАЛА ЛЕГЕНДА

Корився він по норах і печерах,  
та ніжності у камені замало;  
старих світів коричневе череп'я  
його безсилі стопи протинало.

Блискучі очі стер об голі скелі,  
і вже йому нічого не боліло:  
у гордості колючій та пустельній  
прокляв, прогнав від себе власне тіло,

і став всесильним. І зійшов він паном  
від клекоту орлів у наші села.  
Вона його зустріла з повним збаном  
води — м'яка, землиста і весела.

Так ніби з помсти за камінне жниво  
свого життя — блукання піднебінням —  
забаг зачати свій камінний вивід,  
засіяти її зірок насінням.

Неначе льодом, каменем зашерхли  
поля, закляті в нерости коросту,  
завмер в камінну тишу гілки шерех,  
заклякли трави у кривлянні росту,

і все застигло без життя і смерти.  
Вона стояла скелею стрімкою,  
аж виплила з правод краплина вперта  
і потекла камінною щокою,

немов сльоза. Пробіг по ріні вітер.  
І вічне сонце вечоріти, дніти  
пустилось знову. На камінних вітах  
камінне листя стало зеленіти.

## МАНДАРИН ДРУЖИНІ

Коли я, перевершений собою,  
неначе бог насичений триванням,  
усмішкою закритий кам'яною  
на грань ступлю, що перша і остання;

коли мільйони поглядів габою  
мене огорнуть самітного рання,  
і аркою застигнуть золотою  
усі мої змагання і вагання —

ти плач здуши. І під черешень листя  
піді сама у день той придорожній:  
малюк-жебрак, обмазаний болотом,

пустує там. Відкритий та порожній  
у нього погляд, а в чуприну плисти  
пішов вітрець м'яким круговоротом.

## ПОЛТАВА (VII)

*Олекса Ізарський*

■  
З обідньої пори до пізнього вечора Ляля не мала ні хвилинки спокою. А читала ночами. Невідкладними вважалися щоденні відвідини сусідів і близьких їй, а часом навіть осоружних фактично знайомих. Дівчина просто набивалася з своїми послугами, звичайно, безпотрібними людям, дрібничковими. Нарешті вона досягала свого і враз гасла: в душі прокидалася зневага до себе й зненависть до ближніх. Та було вже пізно. Доводилося обіцянки особливо ретельно виконувати й ховати свої почування.

Щонайменше десять разів на добу неуконерзна постать її пробігала поміж яблунями. Над стежкою попід Любин ганок і до зеленої брами на Стрітенську вулицю пурхала тінь. Безнастанно Ляля сновигала сонним чи вимерлим провулком над урвищем. Таким чином він наче пришивався до міста. Віктора дивачка ніколи щиро не захоплювала, проте й не дратувала. Коли в серпні вона привела до Лисенків декілька табунців несподіваних гостей, — отримала почесне звання: штатний гід!

Проте в її товаристві зайшли до Лисенків ще й Ніна з Миколю Піснячевським і, через тиждень, Мірра Ефрос.

— Ти стаєш небезпечною, — на всі боки тормосив приятельку Віктор. — Хто там у тебе на черзі? Кого ти ще накличеш на мою голову?!

Лялин гомеричний регіт. Але несподівано сміх її підпливав сумнівом і досадою, навіть каяттям, майже плачем.

Інколи Віктор рятував її від сліз. Інколи дозволяв божевільній вискочити з хати. Залишав напризволяще. Не думав про неї.

З самого ранку, ще в ліжку, Ляля шукала приводу для побачення з Віктором. І мучилася, страждала при тому. Плакала.

А тут раптом нагода повернутися назад у провулок і з гостями зайти до Лисенків!

На розі з Садовою Ляля, рижоволоса, зачепилася черевиком за гвіздок у дерев'яному пішомуді й враз опинилася на чотирьох під кущем бузини, біля трухлявого ґанку. Бідака, щойно заглиблена в найжалюгіднішу вигадку, чужу буденній людині навіть у час ідилічний, не могла розпізнати свого провулка. Загадковою здалася їй місцевість. А думка, немов яму, перескочила нещасливий випадок: її цікавило — прямувати далі в бібліотеку чи повернутися додому?!

У цю мить з чарівного килимка зійшли на землю Ніна Бондарчук і Микола Піснячевський. Мимоволі сміючися, кинулися визбирувати в пилюці й у бур'яні книжки.

Трапилася нагода компанією піти до Лисенків.

Обіймаючи Ніну й зовсім мало знайомого Миколу, дівчина реготалася до сліз. Запевняла, що стоячи під бузиною на чотирьох лапах, вона почувала себе дворняжкою Жучкою. Хотіла навіть загавкати на приходнів та побоялася їх налякати. Жаль стало.

Смерчем пішов сміх по сонному провулочку. З Ніни був нестримний дурносміх. Ні для кого це не секрет. А Лялі примарилося, що садиби й кам'яниці довкола раптом ушкварили гопака. Крізь сльози вона спробувала перевірити книги й приблизно порівну розподілити їх поміж товаришами. Микола, на цілий університет відомий сміхотун, даремне намагався запам'ятати Вікторів дімок і до ладу привітатися з його родиною. У їдальні він звалився на канапу, затиснув обличчя долонями й безконечно довго реготався. Ляля встигла присісти до обіднього столу. Її голова то залітала за бильце стільця, то падала на скатерть. З рота вилітали комічні уточнення... собачого погляду на людський світ. Ніна пробувала, хусткою і рукавом утираючи сльози, усіх заспокоїти.

У дивному становищі опинилися Лисенки. Цілком нічого не розуміючи, вони табунцем стовбичили посеред чудних гостей і вимушено посміхалися, сміялися. Всі: Віктор і Льока, батьки, бабуся.

Буря вляглася. Настрій заспокоївся й розгорівся заново. В кімнаті довго не в'яло світло, довго ввижалося цілком іконописне сонце-золото.

Швидко проявилася, що знайомство Лисенків з Нініним



приятелем з Поділля, молодим філологом-романістом і музикою, композитором, з Миколою — вдалося. Єдине, що прощалося йому в цьому домі з натугою, це був його нахил до прекраснодушного вислову своєї ніжності й зацілювання жінок і навіть чоловіків.

Особливо дісталось за вечір бабусі. Досить перепало Ніні. Мамі трішки. Вона не дозволила, просто заборонила це прикладання. З Лялею сам гість за всіляке содіяне добро розплачувався млосними поглядами п'яних чи масних каштанів-очей та кокетними посмішками вільготних уст.

Господарі й гості довго чаювали в їдальні за столом. До темноти, до ночі. Та ніхто з присутніх так доглибинно не спроможний був ні радіти, ні сумувати, як Микола Піснячевський. Заздрити йому треба було, у першому випадку. Пожаліти чи розбакати, підбадьорити й збудити в людині мужність і гордість, у другому. Бо непроглядною була чорнота його очей. Бо могильною була безнадія в його серці. На кам'яному дні мозку згорталися, корчилися його думки.

Несподівано — чи насправді логічно? — "концерт Піснячевського" породжував хвалу веселій легковажності, навіть безвідповідальності. Тільки б не ця двобічна проникливість або й беззахисність його серця й розуму! Тільки б не ця підвладність обставинам і настроям!

Чутливість і хтивість композитора заново вразили Ніну й Віктора, потрясли Лялю, зацікавили батька й Льюку, відштовхнули маму й бабусю. Але сміх сміхом і улізливість улізливістю... Піснячевський упевнено знаходив йому одному досяжну райдугу й сміливо поринав у досяжні тільки йому скорботи. У відповідний час і на місці була в нього також розсудливість. У думках про війну чітко розрізнялося "взагалі" й "зокрема". Суцільною невралгічною тканиною і в нього була Україна.

Микола Піснячевський уже задихався від трупного смороду і фронткових новин. Носився з ідеєю про смертний гріх кожного з нас. І намагався органічно пов'язати її з визволенням, з долею України. При тому ніхто з Лисенків і їхніх гостей не засумнівався в щирості юнака. Ніхто його не злякався. Кожен усвідомив чи відчув, що в цей вечір відбулася перша зустріч зі свіжою людиною. І що це лише

кінчик довгої нитки. Що в найближчі місяці поріг цього дімка переступлять люди з Західньої України і навіть з Західньої Європи.

А Микола поспішав, щоправда поволеньки, до університету. Доценту всі розрахунки його наче були позичені в Ніни Бондарчук або в Лисенків. Імовірним здавалося йому, що німці зимуватимуть на Дніпрі. Взнаки давалися марива про закінчення Київського університету в Харкові. Саме напровесні, на початку літа, до початку німецького наступу...

Ніна здогадалася, що Миколі хотілося нарешті зустрітися з Віктором і також познайомитися з його родиною, навіть просто побути в мешканні, глянути на речі. Одним словом, відчуті інтимну атмосферу. Дівчина й сама прагнула все це йому продемонструвати. Навіть не просто й взагалі, а в мент щасливий чи й винятковий.

Про віщо Ніна свідомо не згадувала, так це про книги, фактично добірну бібліотеку їхнього друга. Розрахунок був на вибух захоплення. Безсумнівно, не без чудернацького переляку з витріщеними очесами, не без свисту й пари гейзерами, вогню, ляви й каміння вулканами. Адже в дімку, у вузенькому покоїку з вікном на узвіз, були полиці, полиці й полиці французьких книг. Декілька — з автографами найвидатніших авторів межі сторіч. Зокрема — Ромена Ролляна.

Але до книг у цей вечір не дійшло.

У Лисенків часто виникала потреба, дуже рідко траплялася нагода на ділі висловитися. Та це вперше за десятки років у них за обіднім столом дійшло до відвертої розмови з гостями. Зрушено було й розхитано корінь дуже болючої теми. Батько породив здивування в кожній парі очей у кімнаті. Він раптом заговорив про фатальну кризу в своєму житті, про повноту буття до неї й невимовну мізерію опісля... Що замолоду він любив і поважав себе, а тепер не любить і не поважає. Його просто давно вже немає серед живих. Він — ніщо, полова, половинка. Не більше. Що такі ж і всі однолітки його.

До якої міри спартачено життя! Тепер не можна реконструювати ідеалізму з часу його молодости, передреволюційної доби. Та покоління його й усі суміжні, наступні, навіки перепаскуджено, коли ще не знищено. Він,

як і кожен з присутніх, уникав "остаточної ясности", патетики й політичної термінології.

Проте сумніву не було: справа тут у можливості фізичного заламання й загину України, справа тут у духовому спустошенні світу.

При чому ніхто, ні господарі, ні гості, не злякалися відверто показаних язв. Був це тільки просвіт чи початок доби свободи також у Полтаві, на Україні? Передчуття це невідкличної вже зміни лаштунків на українській і світовій сцені? Безстрашність це вже на нічійй землі?!

Вікторові книги були переглянуті в п'ятницю ранком. Піснячевський відклав собі півтора десятки томів, йому — "абсолютно необхідних". А Ніна пригадала своєму надто глибокодумному й надто легковажному дружкові, що всі ці скарби треба поставити назад на полиці до повороту з Харкова. Всі дочиста! — і Ніна глянула на Миколу повчительському, насмішувато також.

Така здогадливість дівчини потрясла дивака. Адже цими днями вони справді виїжджають до Харкова! Як він міг забути?!

Микола спалахнув, зацвів і — в присутності Віктора і бабусі — в одну мить обцілував Ніну, її обличчя, шию, руки. Безконечно впевнено й безцеремонно.

Від розпачу вона не знала куди втекти, куди дітися. У неї напевне виринуло бажання залишитися в Полтаві, назавжди розпрощатися з іродом, забути Миколу. Провести його до поїзду на Харків.

## 16

Зрана мешкання нагадувало храм. Вікторова кімнатка в ньому — вітвар, причинені на час служби двері — царські врата. Заняття в необхідню пору довелось вважати за щасливий випадок. Дном догори вивертали душу фронтів новини. Коли вони були надто пустопорожні — найдужче. Присмак бурі заносила в дімок сусідка, Ляля.

З її тлумачень свіжих радіоповідомлень щодня, без перебільшень, сміялися Віктор, бабуся й Льока. В неї була своя лінія, своя політика.

— Який ти глухий, який ти короткозорий! Який ти нетямущий, який дурний! — лютувала приятелька.

Ляля доводила: ще в цю кампанію німці підметуть Расею попід Волгу. Та припини ти й думати про Харків й університет. Лізь, голубчику, зимувати на припічок, на піч, а там, казав сліпий, побачимо.

Як вона шпурнула на підлогу листа Гео Камушадзе-Яцуна з Харкова! Бо йому здалося, що в університеті збираються починати учбовий рік. Принаймні: з усіх усюд з'їжджаються вже студенти й викладачі. Серед зустрінутих ним киян — Анастасія Іванівна Лосенко, секретар філологічного факультету. Щоправда, поговорити з нею Гео не вдалося. Привіталися.

В обід радіо рознесло вість про падіння Черкас. Це вслід за Житомиром. Виходить, німці шикуються вздовж Дніпра.

Батько забіг додому, щоб розповісти... Вночі Полтаву затопили біженці.

Незабаром Віктор і Льока вже маршували містом. Їхній маршрут нагадував скрипковий ключ: центр проміряно наскрізь, а потім — колом, колом. Побували аж на Куракінській, обійшли базар, виринули на Пушкінській біля березового гайка за зеленою огорожею, під Нініними вікнами, трішки зачепили Келінського проспекту й Кам'яною досягли до Садової.

Потреба була втамувати жагу, начитатися свіжих картин війни й перехопити в цьому тексті засекречені послання земляків, компатріотів. Страшенно хотілося глянути в обличчя, в очі тих, хто стрімголов кинувся з Правобережжя на лівий берег Дніпра, хто збирався рятувати свої голови напевне в Росії.

Що в них, справді, на душі, в очах?

Люди! Щирі мрії їхні й бажання! Стільки горя, а сміху стільки в них, у їхніх прихованих бажаннях і уявах. Намальовані на полотні, створили б вони небуденну виставку дитячого або навпрост примітивного малярства. Чого найдужче хотіли б ці люди на підводах і на вантажних автомобілях? Насправді, в оцю мить?!

Околиці Полтави були вже ущільнені. Там біженці запросто позаїжджали на подвір'я та в сади, позаймали хати й кам'яниці. Збиралися зимувати.

Олександрівську, сиріч Жовтневу, й Круглу в осерді

міста й Малопетровську від Земства, тобто краєзнавчого музею, до Харківського, Південного вокзалу не дозволено було загроможувати. Зате решту шахівниці полтавських вулиць було, дійсно, запруджено: в два ряди як не автомобілі, то вози. На Гоголівській, обабіч комендатури, і квартали довкола "Селянського банку" царських часів, теперішнього НКВД, від Остроградської, одним словом, до Куракінської, — за ніч вирости гайки фікусів і пальм. На кузові кожної машини розміщено було спрасований до крайніх меж... домашній затишок: шифоньєри, канапи, квіти...

Та Полтава, марилося, не знала, як позбутися уніформованих гостей. Люди на тягарових автомобілях і біля перевантажених добром гарбах гидували Полтавою. Справді ждали прорватися на Харків, на Схід?!

— Уяви собі, Льоко, мені вздріваються дороги... Тілом і душею я з Полтавою, хоч рвуся, по-дурному, до Харкова. Мені зовсім не хочеться попливти з утікачами, проте вже передчуваю, що опинюся серед них, ворожих мені, не лише осоружних.

Я передчуваю, що покуштую солинку війни, зиркну в пекло. Так наче треба: потаєнна спрага покути за наш домашній рай, за моє писання. Розумієш?.. Я наче добровільно погодився покуштувати смаленого вовка. Чи, радше, наче справу цю вирішено в небесах... Зрозумій: щоб просто залишитися вдома треба мені перемогти якусь спокусу, щось, чому немає ім'я, що я не можу ні до кінця збагнути, ні визначити, назвати. Мені ясно: під носом уже пахне дорогою. Я, власне, спинчаюся, та під зливу, в бурю втягує мене світова озія... Не заради університету городиться огород. У даному разі він — облуда. Й не заради компанії збираюся з дому... Цікаво, що насправді вирує в душах Ніни й Миколи? Не кохання, не бажання загубитися в розкуйовдженому світі?!

Льока скипів, обурився. Віктор здався йому психопатом. — У такий час ... та звичайні його мудрагелі! Все почуття, передчуття, чуття! З самого дитинства знаний мудрун! Але брат уже натиснув чорненький гудзик дзвінка. Двері обережно прочинилися, щоб зразу ж піти навстіж, на всю широчінь. Льока не встиг брата розкри-

тикувати. Віктор не встиг притримати й розвинути думки про химерні сітки, плетива різних спонук і спокус, з яких виростають події. Як заготівки прийдешнього. Одні з них, первинні, снуються з потаємних ниток, другі, вторинні, з назверхніх, інколи фальшивих чи штучних, але, врешті решт, теж впливових, дієвих, важливих, коли не вирішальних. Бо вроджене в людині зростається з уроєним і набутиим. З театром.

Бабуся стояла в дверях і прехитро посміхалася. В їдальні за столом свічкою полум'яніла й блимала Ляля. Відома річ: трикляте роздвоєння... В голові приятельки незносно кумкав хор чудернацьких ідей. Почуття коливалися поміж захопленням і досадою. По сусідству зі сміхом гніздився плач.

— Жону привела...

— Котру на цей раз?!

Відчай раптом розійшовся, несподівано виринув сміх.

Ляля кинулася з-за столу. Її кулачки весело затанцювали на Вікторових грудях.

Ні бабуся, ні Ляля не збиралися зраджувати таємниці. Тоді Льока, усміхнений, пішов до своєї комірки, Віктор — до кабінету.

— Чуеш, вода ринула з ванної: покупалася отже, — з їдальні обізвалася Ляля.

— Мало в мене, справді, було цього зілля, жінок! — з-за писемного столу відповів Віктор.

— Ах ти ж! — на Віктора ринулася тигриця.

Коли Мірра Ефрос, київська приятелька Віктора, пройшла через коридорчик до їдальні, бабуся й Ляля посхоплювалися зі стільців й одноразово сигналізували: "Тепер обережно! Мовчки прохось далі, в двері кабінету!"

А потім, спантеличені, вони безконечно довго чекали. Нарешті, разом, обидві, заглянули крізь відчинені в покоїк двері. Біля столу, біля крісла, стояв Віктор. На нього, як колись у Царському парку над Дніпром, видряпалася й зависла на плечах, на грудях, іграшкова дамочка, дрібнюсінька брижка. Чоло в них до чола, губи в губи.

Бабуся, вражена, почорніла. Ляля мовчки вислизнула з дімка і стрімголов кинулася через пилюку в провулку й калачики на своєму подвір'ї, повз квітник додому, додому, додому.



Добрячий чухран війна. Лише два місяці тому Міррі притаманні були — віра в призначення, навіть приречення свого роду бути серед вибранців долі, тверда певність у своїй скалі життєвих цінностей, у прозорливості свого мозку й непомильності свого інстинкту. При чому, вона не грішила ні завзяттям, ні задержуватістю навіть у безневинній дозі. Навпаки. Характер киянки заправлено було втомою. Цілком напевне була то міра, поміркованість. У всьому.

Ще у Вікторовій кімнаті, ще за столом у Лисенків, від задоволення приохкуючи над тарілкою картопляного супу, була це колишня Мірра. Вона, до речі, без розпитувань дійшла з Південної станції аж до Садової, щойно тут підійшла до неї й підпомогла, звичайно, Ляля. Добре пам'ятала дівчина статечну кам'яничку над глибоким ізвором, впізнала бабусю. Льюку тоді, по дорозі з Криму до Києва, вона не бачила. Як і Лисенкових батьків.

На прогулянці в парку Франка Мірра померхла. Віктор глянув на свою приятельку, дрібноюсінку й ніжну, тільки пишноволосу, а... Дійсно, це був тільки негатив. Це була лише тінь київської подруги, напрочуд чуйна, слухняна. Біляве обличчя, помережаний батист блюзки, чорна — завсім дитяча спідниця, дитячі черевички зі шкіряними бантиками. Живою була тільки її рука, стеаринова, прокреслена синіми жилами. Вона, немов весільним рушником, перев'язувала Вікторів рукав, а, розчепірена, прилипала долонею до долоні й стискала Вікторові пальці.

Нова Мірра, як і колишня, як і київська, нічого не приховувала від Віктора.

До парку зайшли повз школу сліпих. Трохи постояли біля могили Короленка. Зелений гай Панаса Мирного, потойбіч долини, теж гості не пробудив.

Усе, що пов'язане з культурою України, її нудило. Дивним робом, писемна українська мова, у друкові, зокрема Вікторова, її чарувала, а жива, в устах людей, також Вікторових, її дратувала, навпрост дрочила.

Вона, звичайно, відверталася не так від незвичної в її житті мови, як від людей напрочуд ворожої їй психіки. Боялася.

Крізь свій мікроскоп вона бачила в рідному Києві

справжню війну різнобарвних бальонів-ідей. Бій цей точився вже сотні років, а ні кінця йому, ні краю не передбачалося... Посеред київського затишку, довкола миловидних кварталів бракувало місця для певно й зручно й влаштованого життя, для тихої радості!

Поміж зеленими дахами чорних дубів виблискували ще ополонки ранкового золота, хоч посходило вже й надвечірнє сонце. Розмова ж давалася тяжко: спотикнувшись, надовго затихала. Така плутанина вражень і досвіду? Тяга обійти трагедію?!

Ставало вже марудно. Замість спілкування — розросталася самота. Несподівано Віктор схопив Мірру за руку й потягнув її за собою на спадисту, майже круту алею на узвозі, а потім — який жах! — на сторчову доріжку поміж дубами, понад кущами, пеньками. Цілу дорогу на дно долини, в царство бузини на п'ятці парку. Понад дротівником у лопухах дівчина кричала від захоплення й переляку. Слідом за навіженим і вона кидалася на чагарі, переплигувала бур'ян і глинища, норвила ввірватися й бабахнутися об стовбур дуба.

Мірра отетеріла. Сама собі не вірила, що збігла на саме дно дубового коша, що залишилася при тому живою, з головою на плечах, з цілими руками-ногами. Тільки довго не могла одсапатися, втихомирити серце, заспокоїти дихання. Згодом дівчина посміхнулася й забрела в глибоку траву поміж дубами й бузиною, понад саму межу з міським садівництвом і стала поруч Тарзана на коліна. Віктор глипнув очима й зразу розкинув по траві руки, посміхнувся. Без слів запросив приятельку прилягти біля нього. Також, розуміється, розказати йому, коли її воля на те, історію двох місяців її пекельних поневірянь.

Віктор чекав, що зараз відбудеться повторне освідчення в коханні, хоч Мірра не відзначалася балакучістю. Ні тоді, як розцвітав притаманний їй настрій — радісний, ні в грозу. — Її слова були пінкою прихованих почувань і безконечних міркувань.

Та найдужче сподівався він прослухати її "Одіссею": перший день війни, університетський медпункт під Києвом і біля Краснограда, нарешті, — втеча і прорив на Полтаву. — Найбільше злякалася дівчина на Садовій, як не змогла роз-



пізнати провулка. Найбільше зраділа, як перша зустрічна, Ляля, здогадалася: незнайома шукає Віктора, Лисенків... А що бабуся впізнала її, заплакала від зворушення й обняла, це вже було чудо, щастя. День страшного рішення враз пом'якшав, трохи-трохи подобріла, здалося, доля.

Мірра бочком прилягла біля Віктора в траву, зручно вмостила на його руці, власне, плечі, й помовчала рівно стільки, щоб зібрати до купи всю правдивість свого серця, всю ясність розуму, щоб дочиста розігнати випадкові розрахунки, другорядні бажання й острах.

Її мова, чітка, урівноважена й тиха, пішла не про любов до Віктора, не про тягарі воєнного часу. Вона все це відклала. Може, в душі, розгубила, забула: таємнича сила заносила всі її помисли до одного берега...

Звичайно обережна, дівчина несподівано ринулася "жити"! По неї на медпункт з'явився батько, щоб разом евакуюватися до Казані, а вона рішуче відмовилася. Розпрощалася... В неї "холодний роман", без натяку на кохання й одноразово без вагання, з сорокарічним хірургом з Голосіївського шпиталю, до речі, теж Ефросом. Доктор Веніямин Маркович Ефрос...

Сміхом, між іншим, і почалося знайомство. Знайомство!..

Мірра сама себе здивувала. Майже сама собою зацікавилася: без надуми віддалася незнайомому чоловікові! Зайшла, слідом за ним, у кабінет, радше, в комору з шкіряною канапою боком до вікна... Веніямин Маркович зсунув брунатні фіранки понад нижніми шибками...

Потім вони разом перекусили: була обідня пора. Доктор розказав про свою родину: дружина, теж лікар, на фронті, його батьки і трое дітей уже прибули до Самари, Куйбишева. Сьогодні прийшла від них перша вістка. Цілком просто домовлено було про наступне побачення.

Так от... Згодом Мірра розгляділа, що в її коханого, налитого салом і карміном, очі гідні подиву — стопудові кружала антрациту, а в них — без блакиті — ласкавість неба. Широкі нашивки його коротких вусів і підрізані хвилі зачіски — повен набір відтінків смоли, до синіх і червоних включно. В цілому Веніямин Маркович, форма голови, обличчя, — вилитий Айнштайн.

Мірра свято вірила, що Вікторові можна дочиста все розповісти, що йому треба все передати до найдрібніших дрібниць, що він будь-що на світі збагне саме належним чином.

Отже: вона тричі їздила з доктором до Києва. Тричі ночувала з Веніямином у її власному, напризволяще залишеному, мешканні на площі Франка, насупроти української драми, з вікнами на фешенебельну Миколаївську вулицю. Спали вони раз у її дівочому ліжку поміж стінами книг, двічі у ліжку її батьків.

Доктор Ефрос, коли настала потреба, встиг ще її оперувати. Та вже підкрався кінець усьому: раптове відрадження Венямина Марковича на фронт і — наче вінець тривіальної драми або бездарного роману — сліпа куля в чоло. Дослівно, ополудні, в найперші години...

Довго, довго мовчали. Віктор обізвався, коли Мірра сіла на траву й глянула на нього допитливо: "Болюче вражений? Справжній шок?!"

— Отже справжня любов. Дійсно, кохання?!

— У тому й справа, що ні! Тільки фізична близькість. Людська хтивість у винятковий час: як і ночі, чорні дні...

Треба було повірити, що Мірра любила тільки Віктора. Якщо — насправді. З першого вересня тридцять сьомого року. З того менту, як він збіг за нею сходами до "філологічного курятника", а потім зайшов до тридцять п'ятої аудиторії і сів поруч неї.

Можна було вже йти додому на обід.

По дорозі обоє додумували сказане й почуте. Раді були загагові вузеньких алей крутояру. На Садовій і в провулку пощезали будівлі й дерева: лише пішоход стелився під ноги.

На Віктора і гостю вже чекала сім'я в повному зборі.

## 17

Віктор віддав свою кімнату Міррі, а сам ночував у брата на тапчані.

Тепер важливі новини й поголоски передавалися в родині пошепки... і на кухні.

Мірра теж уникала Лисенків-батьків. Не було про віщо з ними говорити часто й подовгу. Їй здавалося, що вона

зобов'язана пояснити їм свої наміри й пляни, навпрост виправдати свою довгу затримку в них. Насправді ж їй хотілося раз і назавжди забрати Віктора з сім'ї. Наче б то виїняти його з коробочки й заховати біля серця.

Так, так. Це все схоже було на почуття провини. Не дарма губи дівчини складали часом роз'яснення... Та раптом у свідомості просипалася й певність: уникни лише поспіху і Віктор поїде до Харкова з тобою! —

До Харкова? Щоб назавжди? Щоб розлучитися?!..

Мірра, на свій лад прямолінійна, відверта, в день знайомства з Лисенками озлобила батьків. Без потреби спалила мости до їхніх душ. Не утаїла здивування, коли за обіднім столом почула українську мову. Не приховала своєї неприязні до української мови... Такого дівчина просто не сподівалася. Такого їй ще не траплялося в житті. Вона зустрічала українські книги та ще — мужиків.

З тої миті стала вона зайвою в дімкові. Щоправда, з Льокою, бабусею і Віктором було їй і весело, і просто. За сніданком обговорювалися, обережно, фронтові новини. Часто виринали також гадки про непевне майбутнє кожного з присутніх зокрема й усіх їх разом.

Мірра не могла стлумити жаху. Вона ніяк не могла позбутися уяви про життя як вузенький передпокій смерті. Мірра сподівалася, що Віктор, що Лисенки посміються з поголосок про розправу німців над жидами, чекала, що її заспокоюватимуть, що їй доведитимуть...

Раз Віктор і Мірра оглянули Полтаву. Вже повертаючись додому, зустріли на Малопетровській жидівського хлопчика з Басарабії... Пішли з ним до Київської станції, прослухали його Одиссею. Підліток рвався за Волгу. Сподівався там знайти і визволити з-під арешту свою родину, а потім — іти в Червону армію й громити німців.

Щодня ходили на Ворскло, в Нижні Млини. А щовечора гостювали то в Лялі, в провулку через дорогу, то в Бондарчуків, тобто в Ніни й Миколи, на Пушкінській.

Ляля вибігла від Лисенків у сльозах: цілком невільно ревнувала... Коли ж увечері Мірра і Віктор з веранди постукали й заглянули в її вікно, зло в ній і біль щезли. Обізвалися зовсім інші думки й почуття. З'явилася доброзичливість. Засіяла радість. Допізна Ляля демонструвала

свою бібліотеку й неугавно щебетала. Декілька годин підряд захлиналася,

Третій день Мірриного гостювання вдався найяснішим і найчорнішим за тиждень. Очам несподівано узрілися фотони світла, вухо прочуло фаготи і валторни.

■ ... Німці фронтом вийшли на правий берег Дніпра, захопили Дніпропетровське, Запоріжжя, задля компанії — також Миколаїв. Німці змели росіян на Лівобережжя.

Гундосий рупор у їдальні. В нього задивлені Віктор і Льока, у спідніх штанцях, розкуйовджені. Поруч закам'янілої бабусі, вони дрижали од захвату й збудження. Був це також страх? Було це передчуття несамовитих подій?!

Здавалося, наче до вікна в провулку підійшов і постукав у шибку казковий велетень. Дивись, так і рухне тиньк, посиплеться скло... В хату провалиться дах, косами повисне понад лутками дверей — чорно-брунатна повсть, кошма.

Єдине в цей мент запитання: тепер німці зупиняться на зиму чи струсять росіян також з Лівобережжя?!

Віктор прочинив двері й заглянув до Мірри в ліжко. Навіщо будити? Навіщо їй знати про справжні настрої й розрахунки Лисенків?!

А от закортіло порушити родинну домову й збігати в клініку до мами, в банк до тата. Очмаріння довелося прояснити, втихомирити.

На сніданок, до чаю, з'явилася вже й Ляля. Про новину з фронту вона заговорила так, як про заялений дотеп. Кому ще не ясно, що "ми" не відступаємо, а навпрост утікаємо?! Мірра на мить затримала ложечку в зубах і повернула голову до Віктора, заглянула йому в обличчя, в очі... "Чому ж ти мовчиш!"... Адже така новина це віха в її, в їхньому житті. Вона може навіки з'єднати їх, навіки й розлучити...

Рішення Мірри було таке: зараз треба почекати на розвиток подій, треба вбити добу-дві часу. — Сьогодні вона, як заплановано, піде з Віктором на річку. А страшний суд можна розпочинати ввечері, вночі, завтра, коли завгодно. То вже буде після її дня! —

З дому вийшли рано. В парку на високорівні мармуром чорніли тіні дубів у срібній рамі сонця. На Інститутській горі, обабіч порепаної, мов губи, стежки, досхочу вирувала юга. Суху толоку підмивала грузька низовина. Посеред неї доживав віку кордубатий ліс. Збоку, над крем'ярами й гудроном дороги, проглядали бляшані дахи й страпаті стріхи підміського села. За рікою кордоном став сосновий бір. —

Понад краєм Інститутського садка розходилась гра з сонцем: Віктор і Мірра, як у трутину, поринали в тінь і зразу ж випливали посеред світляної хвилі. Спускання з гори нагадувало політ: суворий пруг доріжки — екватор. А в долині Віктор представляв киянці своїх земляків — поле еспарцету, оази кануперу, заповоч лугових квітів, кущі над каламуттю осушувальних каналів і чорних водоймищ, дідуганів-дубів.

Вона ще не тримала в руці молочаю, не спостерігала, як на пальці й на долоню з його капілярів спливало молоко. Ввічі знала дві птиці — гаву й горобця. Журавель, лелека чи посмітюха для неї, що й орел, — зоологічний парк.

А з рибою Міррине знайомство почалося й кінчилося за обіднім столом. Віктор засипав приятельку неозорими, здалося їй, відомостями, зливою вперше почутих слів. Перш за все: риба красна й біла... Потім зайшла мова про рибу верхову й сподову, невідну й сітну, озерну й болотяну... Згодом — про глички й щугелики, чопики, коропчуки або підрейки, про чабани й сазани.

Лекцію з природи — і краєзнавства Мірра прослухала мовчки. За дорогу не обмовилася й словом. День, чисте золото, наскрізь пробрав її серце, проте обійшов її трудний мозок, клубок посірілих і почорнілих ниток. Дівчина сама боялася цього страховища, раз тямущого, раз тупезного. Чи воно, переобтяжене війною, не призведе її до загибелі!

Чудодійне сопло піддавало кисню у Вікторів мозок. Арарати й Монбляни біжучих і позачасових завдань він перемелював на борошно блискавично. Часом здавалося, що його потузі не було меж. Зате Віктора пантеличила суперечливість його серця: поруч дитячої безпорадності — стареча упередженість, м'якість і влюбливість поруч твердості і непроникненості, простота поруч непро-

глядности і незбагненности. Боже, що за візерунки настінні, що за витійкуватість у Вікторовому серці!

Отaborилися на березі Ворскла, в піщаному райку поміж горбами, під розчахнутою в грозу вербою, спертою тепер у ґрунт на лікті, на зелені пальці, поруч широко розмитої в повінь печери. Робінзонада. Романтика.

Мірра першою вибігла до ріки і пальцем ноги черкнула неправдоподібно холодну воду. "Боже!" — зойкнула вона й сховалася в затишок, лягла на осонні. Віктор переплигнув через приятельку й шубовстнув у Ворскло з головою, але швидко вплив на мілину й кинувся під вербу погрітися.

Через пів години до нього підсіла Мірра, попелясто-синє дівчатко в вузькому, немов косинка, трикутничкові білих штанців, у білому бюстгальтері, теж непомірно тісному, про людське око. Ласці назустріч, Віктор розплющив очі, посміхнувся... Поруч нього, зігнувшись на піску, Мірра розстібнула бюстгальтер, а потім зсунула через ноги також і плавки...Віктора налякала відчуженість подруги від довколишнього світу, її рішучість добитися хоч на мить цілковитого забуття. Мить, довгу як вічність, вона хотіла бути щасливою.

Потрясло тіло жінки: цілковита виповненість зовсім юних грудей, жива складка перегнутого живота, йоржик сяючого волосся, широке лекало стегон, і сила, пружність і чуйність ніг.

— Філософ! Облиш свої міркування!.. Я просто хочу... Будь що хочу...

— Мало тобі нещастя?! Подумай!.. — Віктор, очманілий, схопився на коліна. Знятися на ноги не пускала рука божевільної. Віктор не знав, що вчинити, куди дітися.

Враження склалося, фаза за фазою, як від затемнення сонця: погасло ніжне пообіддя, серед дня зазіяла ніч. Згодом на земне коло повернулося вселенське світило, ретельно засіяло надвечір'я.

Бліда дівчина перетворилася в тінь і щезла. На шапці дюни сиділа перед Віктором мініатюрна дама. Жіночий досвід її не суперечив дивній чистоті, навіть доглибинній прозорості її людського образу. Самовладання повернулося до Мірри цілковито. Двома глузливими реченнями вона підсумувала історію дотеперішньої дружби

з Віктором: "У Києві незаймана дівчина побоювалася надто сміливого красунчика. В Полтаві цнотливий хлопчик та убоювся фурії..."

Поміж селом і рікою пройшли на острів за млином. Перед труським містком у царство срібних осокорів, моховитих скель і мармурової води, Мірра заглянула через миршавий парканець до крихітної садиби, узріла черлені яблука на дереві, купи гички під халабудою, курей-леггорок і півня-галагана в бороздах напіврозкопаного города. Вдома, проте справжня Індія. Екзотика.

У царстві іграшкових скель, купоросних моріжків понад лісовими заростями й прострілів барвного проміння в завількуватих банях добротних осокорів і вищиркуватих сосон Мірра похнюпилася й — несподівано? — розплакалася.

— Зрозумій, Вітю, — пояснила вона, — ти залишишся на Україні, ти житимеш серед цієї краси, а я — прощаюся... Коли твоя ласка, я ще раз або двічі побачу цей театр, це дійство...

Спершись на Вікторове плече, Мірра розридалася.

— Зрозумій, — щиро відповів їй приятель, — що в кожного з нас своя доля. Наперед її не розпізнати. Для своїх похоронних настроїв є в тебе до одної всі підстави... Тільки на ділі все буде інакше або й навпаки... От ти повернешся до Києва, ти проживеш довге життя на Україні, а я...

— А я не хочу життя без тебе, от у чому справа. Ніяк не можеш здогадатися, збагнути!

... Додому повернулися саме вчасно: у провулку зупинили батьків. Разом зайшли до хати. З прогулянки на річку та прямо на обід.

Багато що Лисенкам подобалося в Міррі: незрушний спокій, несхибна поміркованість... А за столом, особливо мама, всі любувалися: така вихованість, таке вміння щиро й мило поговорити! Нарешті, рідкість у наш час, дорогоцінність, — уміння надзвичайно гарно споживати найпростіший харч. Кожен порух кожного пальця, кожен порух ножа, виделки!..

І раптом — посеред обіду! — сльози. А в ліжку, перед світанком, — ридання.

— Мені хочеться до вас прилипнути назавжди, — пояснила Мірра, — а час мене відриває й заносить на схід. Доки ще не пізно, мушу прорватися в Росію, в Казань.

Про можливість німецької розправи над жидами, про боязнь спричинити неприємність і господарям вона нічого не сказала. Стрималася.

Відповів їй, з несподіваною для сім'ї рішучістю, батько:

— Я вам дістану квиток до Казані. Віктор проведе вас до Харкова.

Вночі Мірра зняла гвалт, підняла на ноги всю родину. Їй примарилися кайла німецьких танків аж на Дін і Волгу й спалахи українських повстань у російському запіллі. Серед пекельної темноти й несамовитих пожарищ вона ринулася шукати Віктора.

Лисенки обступили Міррине ліжко. Віктор голяк усівся в нього й прихилив дівчину до грудей, гладив її голову, волосся. Потім рука з золотою обручкою піднесла до губ дівчини пузатеньку таблетку й склянку води.

— Тепер засни, дитино! — сказала мама, накриваючи плечі гості ковдрою.

— Я залишу для вас два ґатунки таблеток. Їх треба приймати, аж поки ви не розшукаєте свою родину, свою маму. Дрібненькі — тричі на день перед їжею, цурку — по одній наніч.

Головченко, сусіда Лисенків, дістав квитки на ранковий потяг у середу. Чотири дні можна було ні про віщо не думати: насолоджуватися красою, життям. Але в першу мить, як Віктор побачив квитки на комоді, — ледве не зімлів.

Отже: Полтава — Харків — Москва — Казань... Міррин. А три однакових: Полтава — Харків — Полтава. Це для нього, для Ніни й Миколи Піснячевського.

#### ВІД РЕДАКЦІЇ:

Із цим числом *Сучасности* припиняємо друкування роману Олексі Ізарського "Полтава". Цілий роман буде надрукований окремим книжковим виданням у нашому видавництві.



# МЕАНДРИ

А. Киянка

## ПАСМО ПАВУТИННЯ

На сонце жмуриться  
Розлогий лан,  
А на лані  
Ячмінь красується вусатий, —  
Ворушить вусом золотим,  
Жартує він  
Із леготом крилатим...

Приліг і я на золотім лані,  
Від сонця жмурюся  
І хочеться мені  
Погратись вусом,  
Як жартун-ячмінь.  
Та з острахом дивлюсь  
Як пасмо павутиння  
Вплітається —  
і вже сріблить мій вус.

## ПАСТЕЛІ НОЧІ

Котиться місяць щербатий  
У золоте бездоріжжя.  
Що діє він у захмар'ї,  
Про те підморгують зорі.

## БЕЗСОННЯ

Стежками місяця  
Думка блукає.  
Сон заховався  
У тінях ночі.  
Та вже майнуло  
Сяйво світання.

## СВІТАНОК

Заслону ночі відхилив світанок  
І ширше очі вже розплющив день.

У мою душу не зорить ще ранок, —

Ще сповнена вона примарливих видінь...

Чи дніє вже, чи вічна ніч запала?

Душі проміння мерхне в самоті.

Нічне видіння вдень реальним стало, —

І гаснуть дня предтечі золоті.

## МЕАНДРИ

По білому розсипалися чорним.

Рівнесенькі рядки на білому папері,

Чорніються на білому...

Але вони з меандрів,

Що в закрутах, сплетіннях нерозкрутних

Сплелися радісні із болісними всуміш.

Меандра закрути, незбагнені сплетіння —

Думок моїх неписані ряди.

# ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ЙОГО ПОПЕРЕДНИКИ: СКОВОРОДА І КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

*Петро Одарченко*

## I

В історії української літератури до появи І. Котляревського і Т. Шевченка, — як слушно зазначає П. Попов, — були "три найбільші піднесення, три вершини. Перша вершина — *Слово о полку Ігоревім* ... Друга вершина — літературна діяльність Івана Вишенського... Третім піднесенням, третьою вершиною була творчість Григорія Сковороди в XVIII столітті".<sup>1</sup>

Філософські й поетичні твори Г. Сковороди та його гуманні й демократичні ідеї мали великий вплив на кращих представників тодішньої української інтелігенції. Особливо великий вплив мав Сковорода на дальший розвиток української літератури дошевченківського періоду, зокрема на творчість І. Котляревського та ін.

Т. Шевченко ще в свої дитячі роки знав популярні в той час твори Г. Сковороди. Про це він згадав на засланні у вірші "А. О. Козачковському" (1847):

*... куплю*

*Паперу аркуш, і зроблю*

*Маленьку книжечку; хрестами*

*І візерунками з квітками*

*Кругом листочки обведу.*

*Та й списую "Сковороду",*

Цей вірш, каже П. Попов, "переконливо свідчить про популярність і значну ролю Сковороди в суспільстві й літературі тих часів".<sup>2</sup>

У часи дитинства і юнацтва Т. Шевченка Г. Сковорода не був уже таким давнім письменником. Він помер за двадцять років до народження Шевченка. Твори Сковороди в ті часи поширювалися майже виключно рукописним шляхом. Перший друкований збірник творів Г. Сковороди був надрукований 1861

1. П. М. Попов, "Літературна творчість Г. С. Сковороди", *Радянське літературознавство*, кн. 5-6, 1940.

2. П. М. Попов, *Григорій Сковорода* (Київ: "Дніпро", 1969) стор. 148.

року. І тільки три вірші Сквороди були надруковані 1831 року в журналі *Телескоп*. Отже Шевченко-школяр "списував Сквороду" з рукописних списків, а не з друкованих видань.

Які ж вірші міг списувати Шевченко в дитинстві? Відповідь на це питання дає П. Попов у своїй змістовній статті "Шевченко і Скворода".<sup>3</sup>

Найпопулярнішими віршами Сквороди в старі часи були: 1. "Всякому городу нрав і права", 2. "Ой, ти, птичко жолтобока", 3. "Ах, поля, поля зелені". На думку П. Попова, Шевченко також знав і основну філософську спадщину Сквороди, зокрема основи його педагогічних поглядів.

Г. Шевченко у своїй повісті "Княгиня" згадує про дяка Совгиря, який мав зошит "із синього паперу з сквородинськими псальмами". Ці псалми школяр Тарас і списував, коли вчився в цього дяка.

У повісті Шевченка "Близнята" подано образ Г. Сквороди, як епізодичну дійову особу, як виховника молодого Никифора Сокири. Шевченко подав деякі подробиці біографії великого українського філософа. Тут же знаходимо й загальну оцінку поглядів і пісень Сквороди. Ось кілька цитат із повісті "Близнята", де згадується Г. Скворода: "На п'ятнадцятому році свого віку почав він (Никифор Сокира) учитися в свого вчителя музики. Отець Григорій знав, що для кращого облагороднення серця людського потрібна музика і тому попросив листом друга свого філософа Сквороду показати своєму улюбленикові початкові основи музики. Філософ, не гаючись, прийшов у Переяслав із своїми нерозлучними приятелями — з флейтою та собакою — і з успіхом почав навчати хлопця "сладкозвучія". Та з таким успіхом, що через рік з гаком учитель з учнем уже виспівували різні канти та дуети. А на іменини отця Григорія, по вечері, на велику втіху гостям, проспівали вони, в супроводі гуслів, сатиричну пісню Сквороди, що починається так:

*Всякому городу нрав і права,  
Всяка ім'є свій ум голова".*

Никифор Сокира був вірним послідовником ідей свого великого вчителя. Ось якими рядками своєї повісті характеризує Шевченко сквородинську ідею людського щастя, заснованого на

3. *Матеріали до вивчення історії української літератури*, том 2, Київ, 1961.

спорідненій ("сродній") праці: "Щасливий, стократ щасливий той чоловік, що зумів одхилити від себе все недостойне чоловіка і вдовольняється тільки благами, надбаними власною працею. Такий щасливий був Никифор Сокира". Високо оцінюючи етичні погляди Сковороди, його народолобство, гуманізм, волелюбність і незалежність, Шевченко критично ставиться до мови творів Сковороди. Устами героя повісти "Близнята" Никифора Сокири Шевченко протиставляє чисту, прекрасну мову українських народних пісень мові віршів Сковороди: "Довго розмовляли ми з ним (з Никифором Сокирою) про всякі речі і випадково торкнулись моєї слабкої струни — народних наших пісень. Жоден професор письменства в світі не прочитував своєї лекції про значення, вплив і вартість народних пісень так, як він. І з якою глибокою любов'ю вивчив він слова і мотиви наших чудових хвилюючих пісень. — Авжеж, — казав він, — після цієї зворушливо простої краси наших пісень чого варті украї потворні сучасні нам романси... І надзвичайно делікатно торкнувся пісень свого покійного вчителя музики Сковороди. Він сказав: "Це був Діоген наших днів, і коли б не komponував він своїх вінегретних пісень, то було б краше".

Шевченко критично ставився до мови творів Сковороди. Хоч мова творів Сковороди значною мірою відбивала вплив української народної пісні, хоч в окремих творах письменника-філософа, зокрема в ліриці, виразно відчувається сильний струмінь розмовної народної мови, проте, як слушно зазначає А. Моргун, "над Г. С. Сковородою все ще тяжіла традиція старої книжкової мови... і мова Сковородиних творів залишається здебільшого макаронічною, важкою".<sup>4</sup>

Акад. О. Білецький стверджує, що рідною мовою Сковороди була українська мова. "Однак народна українська мова ще не була спроможною висловлювати абстрактні поняття... Доводилось користуватися сумішшю церковнослов'янських, російських і українських елементів, яка може здатися читачеві важкою і не завжди зрозумілою".<sup>5</sup>

Т. Шевченко висловив свою думку про мову Сковороди і в передмові до нездійсненого видання *Кобзаря* (1847). Порівнюючи Сковороду з великим шотландським поетом

---

4. Збірник О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики (Харків: В-во Харківського університету, 1962).

5. Олександр Білецький, *Зібрання праць у п'яти томах*, том I (Київ: "Наукова думка", 1965), стор. 369.

Бернсом, Шевченко зазначив: "І наш Сковорода таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина".<sup>6</sup>

Сам факт порівняння Сковороди з Бернсом свідчить про те, що Шевченко ясно усвідомлював велике значення Сковороди для української літератури.

"Поезія Сковороди, каже П. Попов, багато важила для Шевченка не тільки в його дитинстві, а й тим більше в зрілому віці. У віршах і повістях Шевченка зустрічаємо відгомони сквородинських ідей, мотивів і образів. Можна сказати, що система поглядів Т. Шевченка на виховання, на ідеал людської поведінки, людського щастя має багато спільного з поглядами Г. Сковороди".<sup>7</sup>

Для доказу свого твердження П. Попов порівнює притчі Сковороди "Благодарный Еродій" та "Убогий жайворонок" з повістю Шевченка "Близнята". "Сковородинські філософські моралістичні й педагогічні ідеї незримо впливають на весь хід сюжету цієї повісти", — зазначає П. Попов.<sup>8</sup>

Природа близнят Саватія і Зосими — хороша. Виховання в родині названих батьків було також хороше. Проте один із них Зосима попав у середовище розпусних злочинних людей, і Зосима загинув. Слідом за Сковородою Шевченко вважав, що в загибелі Зосими винен розрив із власною доброю натурою, з середовищем добрих гуманних людей.

Відгомін сквородинських ідей і образів зустрічаємо і в поетичних творах Шевченка. Геніяльна сатира Шевченка "Сон", написана 1844 року, коли Шевченкові було 30 років, починається словами, що виразно перегукуються з піснею Сковороди "Всякому городу нрав і права":

*У всякого своя доля  
І свій шлях широкий:  
Той мурує, той руйнує, ...  
Той тузами обирає  
Свата в його хаті,  
А той нишком у куточку  
Гострить ніж на брата.*

У 20-ій пісні "Саду Божественних пісень" Сковорода

---

6. Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 6 (Київ: В-во Академії Наук, 1964), стор. 314.

7. П. М. Попов, *Григорій Сковорода* (Київ: "Дніпро", 1969), стор. 148.

8. Там же, стор. 149.

пророкує безславний кінець царям. Цей же мотив не раз повторюється у Шевченкових творах. Деякі дослідники відзначають вплив Сковороди на окремі художні засоби поезії Шевченка, зокрема на метафоричний характер лексеми "світ". Ще 1904 року О. Русов уперше в критичній літературі висловив побіжне зауваження, що ряд виразів у поезіях Шевченка можна зрозуміти тільки у зіставленні їх з творами Сковороди, наприклад, розрізнення світу ранішнього, вечірнього ("І світ ясний невечерній тихо засіяє"). "Цінність цього зауваження, каже Є. Кудрицький, хай навіть припущення, полягає в тому, що питання про джерела та шляхи метафоризації лексеми "світ" у поетичній свідомості Шевченка ставиться на твердий історичний ґрунт. А це дозволяє простежити цей процес у світлі конкретних зв'язків і традицій XVIII і першої половини XIX ст., які впливали на формування світогляду поета. Серед них, на нашу думку, важливу роль відіграла творча спадщина Сковороди".<sup>9</sup>

Помічено також деякі спільні риси в техніці віршування обох поетів — Сковороди і Шевченка. Г. Сидоренко відзначає у Сковороди оригінальне поєднання ритмічних даних різних систем віршування. "До такого поєднання, дуже характеристичного для творчості Шевченка, Г. Сковорода звернувся першим в історії українського віршування".<sup>10</sup>

Проф. Д. Чижевський у своїй *Історії української літератури* зазначає, що Сковорода "завів "неповні рими", де закінчення трохи відмінне одне від одного: сувори:: тернови... І ця реформа відповідає духові мови: неповні рими — одна з головних прикрас віршу Шевченка: ньеньки:: серденько, ... плаче:: бачив".<sup>11</sup>

Сковорода також увів внутрішні рими, які залюбки вживав пізніше Т. Шевченко: "не дві ночі карі очі", "змалювала, не сховала".

Глибоку внутрішню спорідненість Шевченка із Сковородою дуже влучно схарактеризував Іван Дзюба: "А втім є письменник,

9. Є. М. Кудрицький, "До питання про ідейний зміст поезії Т. Г. Шевченка 'Світе ясний! Світе тихий'", *Збірник праць Восьмої наукової Шевченківської конференції* (Київ: В-во Академії Наук, 1960), стор. 122.

10. Г. К. Сидоренко, "Поезія Т. Шевченка і попередні традиції українського віршування", *Збірник Київського Державного Університету ім. Т. Г. Шевченка "Тарас Шевченко"*, (Київ, 1961), стор. 138.

11. Д. Чижевський, *Історія української літератури* (Нью-Йорк: УВАН, 1956), стор. 272.

який найбільше внутрішньо споріднений із Сковородою — це Шевченко. Їх поєднує щось суто українське в розумінні правди і совісти, як непреложних людських начал — так, як вони, ці начала, відбилися в українській народній філософії: внутрішня нескореність і бунтарство, протест проти наруги над людиною, зневага до суєти і позолоти і тяжке боріння душі, що прагне справжнього і сокровенного”.<sup>12</sup>

## II

Г. Сковорода був одним із останніх письменників давньої української літератури. І одночасно він став “предтечею, провісником, піонером літератури нової. Сковорода утворював, уможливив ті шляхи, якими після нього пішли такі письменники, — вже нового типу й нового періоду, — як Котляревський, Квітка, Шевченко”.<sup>13</sup>

Вплив Сковороди особливо позначився на творах Івана Котляревського. “Літературна діяльність Котляревського, — каже П. Попов, — була художньо-поетичним розкриттям тих демократичних і гуманістичних принципів, які вніс Сковорода в українську літературу”.<sup>14</sup>

Особливо помітний цей зв'язок із творчістю Сковороди в *Наталці Полтавці*. У притчі Сковороди “Убогій жайворонок” є персонаж Тетервак, зажерливий птах, що живиться чужим. У п'єсі Котляревського зажерливий персонаж Возний має прізвище Тетерваковський. В уста Возного Тетерваковського Котляревський вкладає пісню, яка починається однаково з сатиричною піснею Сковороди: “Всякому городу нрав і права”.

І. Котляревський не тільки продовжував традиції Г. Сковороди, але й підніс їх на вищий ступінь. Найбільшою заслугою Котляревського було введення живої української мови в свою творчість. Котляревський зумів сказати рідною мовою нове слово, висловити нові думки, подати правдиві картини тогочасного українського життя з елементами веселого гумору і гострої сатири.

Іван Франко високо оцінював творчість І. Котляревського: “Як в “Енеїді”, так і в драмах, Котляревський вносить і нове: бездоганно чисту, народну і багату мову, щирю любов до

12. Іван Дзюба, “Перший розум наш”, *Літературна Україна*, 4 грудня 1962, ч. 97.

13. П. М. Попов, *Григорій Сковорода* (Київ: “Дніпро”, 1969), стор. 142.

14. Там же, стор. 142.



батьківщини і, особливо, до її робочого, надто часто зневажаного та скривдженого населення. Цей глибокий гуманізм, першим оповісником якого був Сковорода, стає основою всіх кращих творів української літератури ХІХ століття”.<sup>15</sup>

В холодному непривітному Петербурзі відірваний від рідних і близьких людей Тарас Шевченко, ще будучи кріпаком, читав і перечитував *Енеїду*, вивчав напам'ять окремі уривки, сміявся і плакав і думкою линув на рідну поневолену Україну:

*Згадаю Енея, згадаю родину,  
Згадаю — заплачу,  
Як тая дитина.*

А коли до Петербургу дійшла звістка про смерть Котляревського, 24-літній Шевченко —тоді вже вільна людина, учень Петербурзької Академії Мистецтв — під свіжим враженням цієї сумної звістки пише елегію “На вічну пам'ять Котляревському”, висловлюючи в ній свої почуття й глибоку пошану до автора *Енеїди*.

В той час як численні читачі *Енеїди* Котляревського найбільшу увагу звертали на гумор автора, на його бурлескний стиль, Шевченко цілком інакше сприймав цей твір, оцінюючи героїчний характер “Перелицьованої Енеїди”. Молодого Шевченка приваблювали в *Енеїді* ті її сторінки, де Котляревський оспівував “всю славу козацьку”. Шевченко порівнював Котляревського з соловейком, називав його “кобзарем”, “батьком” і пророкував, що його не забудуть, “поки сонце з неба сяє”. Шевченкова ода-елегія “На вічну пам'ять Котляревському” — як зазначає Павло Зайцев — “вказує нам і на одно з джерел Шевченкового національного усвідомлення”.<sup>16</sup>

В *Енеїді* Шевченка приваблював не гумор, не бурлескний стиль, а героїчні мотиви, оспівування “слави козацької”. Шевченко стверджував, що це Котляревський

*Всю славу козацьку, за словом єдиним,  
Переніс в убогу хату сироти.*

Ці рядки вірша про “славу козацьку”, на думку Ю. Івакіна,

---

15. И. Франко, “Южнорусская литература”, *Энциклопедический словарь, Изд. Брокгауза и Ефрона, пяттом 81*, (СПб: 1904), стор. 300-326.

16. Павло Зайцев, *Життя Тараса Шевченка* (Париж-Нью-Йорк-Мюнхен: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1955), стор. 65.

навіяні *Енеїдою*. Згадаймо хоч би таке місце з IV частини поеми: <sup>17</sup>

*Так вічної пам'яті бувало  
У нас в Гетьманщині колись,  
Так просто військо шикovalo,  
Не знавши: стій, не шевелись;  
Так славні полки козацькі  
Лубенський, Гадяцький, Полтавський  
В шапках було, як мак, цвітуть...*

Ця перша в українській літературі мальовнича картина шикуння козацького війська так і нагадує Шевченківські рядки з поеми "Гайдамаки":

*Базари, де військо, як море, червоне,  
Перед бунчуками, бувало, горить,  
А ясновельможний, на воронім коні,  
Блисне булавою — море закипить; ...*

В різних частинах поеми Котляревський згадує про Січ і козацтво:

*Про Сагайдачного співали,  
Либонь співали і про Січ. ...  
Так Сагайдачний з Дорошенком  
Козацьким військом величавсь ...*

І слідом за своїм попередником Шевченко створив невмирущі образи козацьких ватажків Гамалії, Івана Підкови. Шевченко надав своїм творам на історичні теми політичного характеру. Він не тільки згадував героїчне минуле свого народу, а й протиставляв його гіркій сумній сучасній дійсності. Нагадуванням про героїку минулого Шевченко намагався розбудити свій народ, закликав до активності й до боротьби за волю й за свої права.

Шевченко використовував і бурлескні традиції з *Енеїди* Котляревського, але бурлескний стиль у Шевченка був підпорядкований іншим завданням — завданням політичної сатири. Зв'язок із бурлескною традицією найбільше позначився на poemі "Сон". Устами оповідача-простака тут описано Петропавлівську фортецю і пам'ятник цареві Петрові Першому:

17. Ю. О. Івакін, *Стиль політичної поезії Шевченка* (Київ: В-во Академії Наук, 1961), стор. 26.

*По тім боці*

*Твердиня й дзвіниця,  
Мов та швайка загострена, —  
Аж чудно дивиться,  
І дзигарі тельнякають.  
От я повертаюсь —  
Аж кінь летить, копитами  
Скелю розбиває!  
А на коні сидить охляп,  
У світі — не світі,  
І без шапки. Якимсь листом  
Голова повита.*

Так само сцена свята в царському палаці показана в народно-комічному ракурсі, в дусі бурлеска та народної гумористики. Цар "цвенька", цариця "мов та чапля між птахами", "мов опеньок засушений", старшина пузата стоїть рядом, "сопе, хропе", цар "затоплює в піку" найстаршого, а той "меншого", і т. д.

"Глибини цієї геніяльної карикатури, — каже Ю. Івакін, — не спромігся досягти жоден бурлескний твір. Але вірно і те, що мовно-образна культура бурлеска (разом із народною гумористикою) стала матеріалом для Шевченкової карикатури".<sup>18</sup>

Поруч із свідомим і творчим засвоєнням бурлескно-жартівливої традиції треба враховувати й несвідомий характер деяких асоціацій і ремінісценцій, що йдуть у Шевченка від бурлескних творів. Ось кілька прикладів близької подібності окремих виразів і порівнянь в *Енеїді* і в поемі "Сон":

*Енеїда:*

*"Латин циновим гудзем застебнувся"*

*"Надувсь, мов на огні лопух"*

*"Царя на дзиглик посадили"*

*"Сон":*

*"землячок з циновими гудзиками"*

*"Мов сичі надуті"*

(В обох випадках "надуті" цар з царицею)  
цариця *"сіла мовчки на дзиглику"*

18. Там же, стор. 42.

"Несвідомі ремінісценції з "Енеїди" або образи, асоціативно пов'язані з цим твором, в поезіях Шевченка були можливі вже тому, що він з молодих років знав напам'ять чимало рядків славетної української травестії", — зазначає Ю. Івакін.<sup>19</sup>

Елементи бурлескного стилю знаходимо в багатьох творах Шевченка, зокрема в таких: "Кавказ", "Єретик", "Посланіє", "Царі", "Слава", "Юродивий", "Чи не покинуть нам, небого" тощо. Це питання докладно аналізує Ю. Івакін в розділі "Шевченко і бурлескна традиція" в книзі *Стиль політичної поезії Шевченка* (Київ, В-во Академії Наук, 1961).

Використовуючи окремі елементи бурлескного стилю в політичній сатирі, Шевченко заперечував бурлескно-комічну традицію в змалюванні народу і виступав з гострою критикою творів численних епігонів Котляревського з їх карикатурним зображенням народного побуту, з їх принизливою для національної гідності "малоросійщиною".

Проти цих епігонів, а не проти Котляревського, і скерована була Шевченкова передмова до нездійсненого видання *Кобзаря* — 1847 р. "Прочитали собі по складах "Енеїду" та потинялись коло шинку, та думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е, ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як вони говорять між собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, — то тойді і скажете, що "Енеїда" добра, а все-таки сміховина на московський (к)шталь".<sup>20</sup>

Порівнюючи цитовані слова передмови 1847 року з поезією "На вічну пам'ять Котляревському", написаною 1838 року, бачимо певну еволюцію поглядів Шевченка на Котляревського. Шевченко вже критично оцінює творчість свого попередника. "Але цей критицизм у ставленні до спадщини Котляревського, — каже Ю. Івакін, — не дійшов такого ступеня, щоб Шевченко дійсно відмовив "Енеїді" в її національному характері... Цитовані слова ... пояснюються ... бажанням дискредитувати той літературний напрям, для якого "Енеїда" була взірцем".<sup>21</sup>

Шевченко все своє життя зберігав велику пошану до

19. Там же, стор. 43.

20. Тарас Шевченко: *Повне зібрання творів в шести томах*, том 6 (Київ: В-во Академії Наук, 1964), стор. 314.

21. Ю. О. Івакін, цит. праця, стор. 32-33.

Котляревського, не зважаючи на ці критичні зауваження. Про це свідчить Шевченкова повість "Близнята", написана 1855 року. Серед епізодичних дійових осіб зустрічаємо тут і Івана Петровича Котляревського. Котляревського показано тут як шляхетну гуманну людину, як доброго вчителя, що мав позитивний вплив на своїх учнів, а також як талановитого письменника. Отже в основному Шевченко не змінив своїх поглядів на значення і ролю творчості Котляревського. Шевченко добре розумів епохальне значення *Енеїди* Котляревського, що полягало передусім у тому, що це був перший друкований твір, написаний живою розмовною мовою українського народу. За зовнішньою формою бурлескного стилю тут уже виразно пробивалися національні, патріотичні й соціальні мотиви. Проте творчість І. Котляревського та інших попередників Шевченка була обмежена і своїми мистецькими засобами, жанрами, стилем, тематикою і своєю ідейністю.

Тарас Шевченко, використовуючи позитивні досягнення своїх славних попередників — Сковороди і Котляревського —, розвиваючи кращі традиції їх, дав українському народові й усьому світові твори неперевершеної мистецької вартости й глибокого ідейного змісту. Геніяльний поет і національний пророк України Тарас Шевченко використав невичерпні скарби живої народної мови і став основоположником сучасної української літературної мови. "Молода, гнучка, самостійна, створена Тарасом Шевченком мова стала зброєю української культури, її майбутнім" — зазначає Марієтта Шагінян.<sup>22</sup>

Шевченко визначив своєю творчістю "перспективи і незаперечні можливості для розвитку української літератури, зокрема для української літературної мови. Тільки після Шевченка українську літературу визнав культурний світ, її право на існування було відвойовано назавжди".<sup>23</sup>

Котляревський і Шевченко — це два етапи в історії української літератури і в історії українського народу. Котляревський проклав шлях для Шевченка. Шевченко проклав шлях для Івана Франка, для Лесі України, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського та інших письменників XIX і XX століть. Після

22. Марієтта Шагінян, *Тарас Шевченко* (Москва: 1964), стор. 9.

23. І. К. Чапля, "Становлення нової української літератури і основоположна роль Шевченка в цьому процесі", *Збірник праць Восьмої наукової Шевченківської конференції* (Київ: В-во Академії Наук, 1960), стор. 55.

виступу Шевченка українська література "стала фактом міжнародного значення".<sup>24</sup>

Слово Котляревського було передранковою зорею національного відродження українського народу. Слово Шевченка стало незгасним сонцем України, стало на сторожі її національної слави, величі й безсмертя.

---

24. Олександр Білецький, "Українська література серед інших літератур світу", у кн.: *Олександр Білецький: Зібрання праць в п'яти томах*, том 2 (Київ: В-во "Наукова думка", 1965), стор. 22.

# ШЕВЧЕНКІВСЬКЕ ЖИТТЄСТВЕРДЖЕННЯ

*Дмитро Козій*

Коли ставимо питання про життєствердження, усвідомлюємо його нерозривний зв'язок з питанням про заперечення життя. Терміни "життєствердження" і "заперечення життя" ввів до своєї філософської системи, як два її наріжні камені, Артур Шопенгауер, філософ-песиміст, у першій чверті XIX сторіччя, і відтоді вони закріпилися в мові філософії життя на означення позитивної й негативної світоглядових настанов.

Людина відзначається спроможністю стверджувати й заперечувати життя. Вона стверджує життя — значить, погоджується з ним, акцептує його чи то як дар Божий, чи то як призначення, покликання, завдання, яке треба виконати. Людина заперечує життя — значить, не дає на нього згоди, зваживши зло у світі, відкидає його чи насильним способом, як то чинить самогубець, чи тільки внутрішньо, бунтуючись проти когось, хто є виновником життя, проявляючи постійно незадоволення.

Життєствердження будується на фундаменті довіри до буття, віри в наявність його духових глибин. Натомість заперечення життя пов'язується з недовірою до буття, з переконанням про одномірність буття, яке, мовляв, замикається в межах даного в зовнішньому досвіді світу.

У життєвій настанові людини нашої доби вперто висувається на перший план античний мітичний образ Сізіфа. Міт про Сізіфа дає дивовижну проєкцію життя: Сізіф приречений на безнадійний труд. Він викочує на гору величезну каменюку, яка раз-по-раз скочується, і роботу доводиться повторювати без кінця-краю. Труд Сізіфа безцільний і позбавлений сенсу. Безцільне й безсеновне його життя. Переконання про безцільність і безсеновність життя підточує внутрішнє життя й сьогочасної людини. В її очах буття постає як абсурд. Тому сьогочасна людина мусить відбудовувати життя від фундаментів. Значить, мусить знайти вартість і сенс буття. Без переконання про вартість і сенс буття не може бути життєствердження.

Отож проблема життєствердження стає сьогодні пекучою.

Звертаючися до Шевченка, як репрезентанта української ду-

ховости, шукаємо в нього ключа до розв'язки питань, які нас тривожать. Шукаємо джерела живої води, яка напоєє наш національний організм.

### ЕСТЕТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ЖИТТЄСТВЕРДЖЕННЯ

Життєствердження пов'язується передусім з відчуттям краси світу й людини. Наведу в зв'язку з цим спогад, який я почув у одній родині в підкиївському селі: "Був весняний ранок, — я була в саду, ще дівчинкою. Наш дідусь вийшов з хати і, споглядаючи на сад у цвіту, луги над річкою й блакитне небо, розвів руками і з його грудей вирвався радісний вигук: Яка краса, яка краса! Ще б пожити на світі!" Дід, як і стародавній грек, сприймав світ (космос) як повен краси й гармонії. Він цинив життя за його красу.

Такі почуття знайшли свій вираз і в Шевченка.

Кіркегор, предтеча ХХ-вічного екзистенціалізму, ділить людський вік на три стадії: естетичну, етичну й релігійну. Естетичні переживання мають перевагу в першій стадії життя і, як такі, детермінують її, надають їй неповторної своєрідності. Не треба, однак, думати, що вони затираються в пізнішому віці. У більшій чи меншій мірі вони проявляються в усіх фазах людського життя. Що й казати про їх питому вагу в духовій структурі поета-малюра!

Свою надзвичайну естетичну вразливість у хлоп'ячих роках засвідчує поет у вірші "Мені тринадцятий минало". Він віддавався чарам життя аж до самозабуття. Почував молитовне піднесення. Свій радісний настрій переносив він у довкілля:

*Господнє небо, і село,  
Ягня, здається, веселилось.*

Таке саме молодече піднесення проявляв поет до кінця життя. Катерина Юнге в своїх спогадах про життя Шевченка в Петербурзі, після заслання, підкреслює: "Ніхто не був таким чутливим до краси природи, як Шевченко". Поет виходив з нею, молодою дівчиною, щоб "милюватися заходом сонця, переливами тонів". "Не знаю, — каже вона з подивом — хто більше був у захваті: 14-літня дівчина чи він, зберігши в своїй многострадалній душі стільки по-дитячому свіжого. Незабутніми залишаться для мене наші подорожі в світлі північні ночі на



тоню, до моря”! Навіть у передсмертні години виринали в уяві поета звабливі образи світу:

*На сей світ поглянем...  
Бач, який широкий,  
Та високий, та веселий,  
Ясний та глибокий.*

(“Чи не покинуть нам, небого”)

Образи природи в Шевченка різноманітні, але одна властивість для них дуже характеристична: як правило, в них виступає людина.

Візьмімо ідилію “Садок вишневий коло хати”. Поет-маляр вичаровує перед нами садок і селянську хатину. У садку гудуть хрущі над вишнями, тьохкає соловейко, з неба сяє вечірня зіронька. Але на цьому тлі бачимо і поважних плугатарів, що йдуть з поля з плугами, і сім’ю, що вечеряє коло хати, і невсипушу матір, що заходиться нагодувати діток, а потім вкладає їх спати під хатою. Коли затихає все коло хати, не затихають тільки трелі соловейка і спів дівчат.

Тут маємо винятково ясні тони. Деінде ясні кольори чергуються з темними. Ото перед поетом, що йде “тихою ходою” понад Дніпром, коло Переяслава, виринають із хмари, “неначе дива”, висока круча, гай, байрак. “А доли сивий наш козак Дніпро з лугами виграває”. Круча, гай, байрак, річка — твори природи. Поряд з ними виступають твори людських рук: біленькі хати і невеличка козацька церква з похиленим хрестом — свідок важливих історичних подій. Поет вичуває в ній поклик: Вона, запевняє він,

*виглядає  
Запорожця з Лугу...  
З Дніпром ніби розмовляє,  
Розважає тугу.*

Крім церковці, промовляють до нас ще важливіші свідки минулої слави:

*Собор Мазепи сяє, біліє,  
Батька Богдана могила мріє...*

(Сон: Гори мої високії)

---

1. А. Костенко, *Шевченко в мемуарах* (Київ, 1965) стор. 191.

Але даремне ми шукали б у цій чудовій картині самої естетичної насолоди. В ідилічну картину вриваються різкі дисонанси. Поет бачить красу, але знає, що за нею криються злидні, він знає їх причину: чепурне колись містечко Трахтемирів, і козацьке колись село Монастирище, і запорізький монастир, і Запорозжя — все навколо пограбував, і розніс, і поруйнував неситий ворог України. Ось чому

*І все те, все те радує очі,  
А серце плаче, глянуть не хоче!*

Як ми сказали вище, образи природи носять у Шевченка печать людини. Мало того, поет олюдинює твори природи. Вони не німотні, мають свою душу й свою мову. Ото дві річки Альта з Трубайлом "зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою", вітер говорить з морем, з могилами, розмовляє з гаєм, шепче з осокою. Твори природи одні ворожі людині, другі прихильні. Босфор то стогне, то виє, "йому Візантію хочеться збудить", щоб рушила на козаків. Натомість море несе мову-благання невільників до Лиману, Лиман подає їй Дніпрові, "дід наш дужий" Дніпро будить сестрицю Хортицю й брата Великого Луга, а від них дізнаються про все запорожці. Не диво, що козаки звертаються до вітру й до моря з своїм проханням. Як і вони, поет у неволі викликає вечірню зорю, хоче з нею "поговорити тихесенько". Коли ж зірка виходить на синє небо, він не може стримати сліз:

*— Ой зоре! зоре! — і сльози кануть —  
Чи ти зійшла вже і на Україні?*

Поет не описує картини природи над Дніпром сам від себе, а ніби фіксує те, що шепоче йому зірка: за горою сідає сонечко, веселка позичає воду у Дніпра, сокорина розпустила широко свої віти, на вербі гойдаються нехрищені діти, на долині розцвітає сон-трава. Є в цій картині й дещо демонічне: вовкулак, що ночує на могилі, і сич, що віщує недолю.

Поет шукає в природі чогось близького, рідного, радіє, коли йому вчувається щось задушевне. Бо в центрі його уваги стоїть людина.

Краса людини становить важливий момент його життєсприймання. Згідно з його почуттям від тілесної краси веде дорога до святости. Є в цьому щось із платонівського Ероса. У

вірші, присвяченому неназваній дівчині, поет звертається до неї з адорацією:

*Така, як ти, колись лілея  
На Йордані процвіла,  
І воплотила, понесла  
Святеє слово над землею.*

(Н. Н. — "Така, як ти")

З ще глибшим почуттям, у якому стоплюються первні краси та святости, склоняється поет перед молодою матір'ю:

*У нашім раї на землі  
Нічого кращого немає,  
Як тая мати молодая  
З своїм дитяточком малим.  
Буває, іноді дивлюсь,  
Дивуюсь дивом, і печаль  
Охватить душу; стане жаль  
Мені її, і зажурюся  
І перед нею помолюся,  
Мов перед образом святим  
Тієї Матері святої,  
Що в мир наш Бога принесла.*

("У нашім раї на землі")

У цьому світосприйманні зовнішня краса поєднується з красою душі: краса людини завершується у внутрішній її сутності.

Окрему категорію естетичних переживань становлять почуття величі, які виникають там, де уява неспроможна охопити щось неосяжне в своїх розмірах або щось могутнє, ладне знівечити людину, як комашину.

Безкрайї степ будить почуття величі. Перед безмежним людина почуває свою фізичну обмеженість, але уявою буває над безмежжям степу та зачаровується думкою про повну волю:

*"Там в широкім полі воля". (Н. Маркевичу).*

Уява лине за видимі обрії, а з нею відвічна туга за волею. Почуття величі вимірюється подивом.

Ще більший подив, як степ, будить у душі безкрає небо й безконечний всесвіт. Думка, яка бентежиться мінливістю буття, де "все йде, все минає", підноситься на крилах ідеї тривалого та вічного. Тут, на землі, все в'яне, гине, як те пожовкле листя, що

Його вітри розносять, — міркує поет ("Гайдамаки"), ніби вторуючи старому Гомерові в його роздумах над минушістю людського життя. Але над швидкоплинними речами здіймається високе синє небо з його сонцем, що встане по віках, "як перше вставало", з його зірками, що то, "як перше пливли, попливуть і потім", з його білолицим (місяцем), що виходить на небо погуляти, подивитися на людські житла й заглянути "в жолобок, криницю", — він буде сіяти, як сів над Вавилоном та його садами, "над тим, що буде з нашими синами". Поет любить розмовляти з ним, "як з братом", співає думу, яку місяць йому нашептав, просить у нього поради на свою журбу.

Душа поета розкривається перед Вічним. Його Перебендя віддається самотнім роздумам у степу на могилі. У такі хвилини його "серце по волі з Богом розмовля", уловлює внутрішнім ухом "Боже слово" і "щебече Господню славу". Поет буде не раз змагатися з Богом за недолю свого народу, але в хвилини внутрішньої тиші, в хвилини "розмови з Богом", його думка й почуття здіймаються до величних злетів. Думка "орлом сизокрилим" "аж небо блакитне широкими б'є".

Але поета бентежить таємничість буття. Зачарований чарами блакитного неба, він зупиняє зір із здивуванням на чорній горі й питає: "Чого ти німа?" Його бентежить горе, посіяне на землі широкій, на якій "куточка нема тому, хто все знає, тому, хто все чує".

Слова: "все знає, все чує" сказані тут, очевидно, з перебільшенням. Мине небагато часу від написання "Перебенді" (1839 р.) і поет висловиться в "Гайдамаках" (1841 р.), що про таємниці всесвіту "і дурень, і мудрий нічого не знає". Але треба думати, що словами "все знає, все чує" поет хотів висловити космічну свідомість містерії буття. Велич неба — в його безмірії й загадковості. Серце поетове купається в його ясності й світлі, але й занурюється, буває, в мрячній глибині.

Так модифікуються в душі поета почуття величі неба.

Так само модифікуються й почуття динамічної величі.

Динамічно-величне — за окресленням Канта, що вперше в історії філософії глибоко проаналізував почуття динамічної величі, — переживає людина перед лицем грізних сил природи. Висловив його Шевченко, спостерігаючи пожежу киргизького степу, покритого вбогою, ніби скаменілою ковилою, а далі проходячи мертву чорну пустелю, Каракуми, що наводила жах

демонічною силою знищення (повість "Близнюки"). Страхіттям дише й бурхлива ніч над Дніпром (баляда "Причинна"). Люди й тварини поховались. Але одна дівчина блукає біля гаю. Велике горе мусіло її прибити, коли вона зважилася вийти в таку ніч. Вона наврочена й стала невразливою на страхіття. Пригадаймо собі, далі, картину хуртовини:

*Реве, стогне заверюха,  
По лісу завило;  
Як те море, біле поле  
Снігом покотилось.*

На тому білому полі стоїть безрадна й безпомічна Катерина, що з немовлям на руках пішла шукати виновника своєї недолі.

Зупинимось трохи довше на Шевченкових картинах морської бурі, дуже знаменних для світовідчуження поета.

Поет малює картину кількома мазками:

*Чорна хмара з-за Лиману  
Небо, сонце криє,  
Синє море звірюкою  
То стогне, то висє.*

У таку жакливу ніч, коли тварини ховаються в норах, а люди в домівках, запорожці вибираються в похід на ворога. Вибираються, ніби не на бій з ворогом і з грізними морськими хвилями, а погуляти:

*Пливуть собі та співають.*

А отаман, закуривши люльку, походжає вздовж байдака й роздумує, де вдарити на ворога. ("Іван Підкова").

Така сама гра з небезпекою характеристична для запорожців у поемі "Гамалія". Маючи перед собою перспективу потонути в морських хвилях або впасти в бою, вони "пливуть собі співаючи", ніби зачаровують співом демонічну стихію.

Споглядаючи жакливу картину, переживаємо двоєке почуття величі: величі демонічних сил природи, з одного боку, і величі людини-героя й героїзму, з другого.

Не тільки змагання людини з стихійними силами природи будять почуття величі. Джерелом таких почуттів є й картини бою, наприклад, у поемі "Гайдамаки" чи "Гамалія". Страшні картини!

Сумно, страшно, а згадаєш —  
Серце усміхнеться

(“Гайдамаки”: Треті півні)

Чому усміхнеться? Бо поет усвідомлює, що йдеться про змагання за добре, чесне діло.

### ЕТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ЖИТТЄСТВЕРДЖЕННЯ

Почуття подиву для героя й героїчних діл ведуть нас від естетичної до етичної сфери буття. Героїчна дія спрямовується на досягнення високої етичної цінності, керується шляхетними мотивами і важиться самим життям при неспівмірності сил, які борються.

Запорожці в поемах Шевченка виявляють високу етичну настанову. Своєю безстрашністю й співом вони ніби переборюють відстань між людиною і стихійними силами природи.

Варто порівняти настанову шевченківської людини, яка переживає морську бурю, з рефлексіями староримського поета-мислителя Люкреція. Другу книгу своєї поеми “Про природу речей” він так починає:

*Любо, як моря поверхня запіниться, бурями збита,  
Із суходолу дивиться, як інший на хвилі бідує, —  
І не тому, щоб утіха була у чужому конанні,  
Але приємно себе поза тими нещастями бачить.*

(переклав М. Зеров)

Мислитель-матеріаліст відчуває приємність, усвідомивши власну безпеку і ствердивши, що йому не загрожують нещастя, які спали з ласки долі на когось іншого. Йому чужа ідея величного.

Шевченківській людині чужі ті егоїстичні почуття, які видаються такими природними для Люкреція. Вона перемагає стихії силою братньої любови та свідомістю вищого морального обов'язку визволити братів з неволі. Стоїмо глибоко зворушені грізною величчю моря, яке може кожної миті проковтнути борців, але ще глибше зворушені незламною волею й моральною величчю людини, яка змагається з переважними ворожими силами. Керуючися почуттям власної гідності та свідомістю свого покликання, шевченківська людина заглушує співом жах, який нормально опановує людину в страхотливих ситуаціях. Власна безпека не має в неї абсолютної ціни, яку має

вона в Люкреція. Навпаки, вона шукає небезпеки, яка дає їй можливість здійснити високу мету, що стоїть перед нею. Вона ставить чоло небезпеці, не хизуючись відвагою.

Почуття величі героїзму свідчить про абсолютну перевагу духа над матерією. У героїчній дії поєднується людське з надлюдським, бо дух людський доводить, що він спроможний протиставитися "сповидній, як каже Кант, всевладі природи".<sup>2</sup>

Те почуття має метафізичну значущість, оскільки в ньому розкривається глибокий зміст життя. Воно втрачає своє властиве значення, коли чинимо героїв предметом сліпої пошани замість того, щоб їхнім життям розпалювати своє власне життя; коли віримо в них замість того, щоб вірити з ними.<sup>3</sup> Шевченко змушує нас вірити з ними й розпалювати їхнім внутрішнім огнем нашу волю жити.

Але величне позначене трагічним. Щоправда, шевченківські запорожці з своїм ватажком гуляють по бурхливому морю, не замислюючись над трагізмом життя. Власне кажучи, тут поет заплющує очі на трагічне. Але звичайно він дивиться на життя в аспекті трагізму. Трагічними постають перед уявою поета і змагання за життя нації, якій "довелось запить з московської чаші московську отруту", і змагання одиниць за правду, волю й людську гідність. У низці творів, як "Тарасова ніч", "Гайдамаки", "Невольник", змальована трагічна боротьба українського народу за місце на землі. Боротьба та освячена божественною волею ("Іржавець").

Сповнені трагізму такі постаті, як Степан ("Невольник"), безіменний Варнак, безіменна Відьма, наймичка Ганна чи Петрусь, що бере на себе провину коханої людини та йде в кайданах у сибірські нетрі, і цілий ряд інших героїнь і героїв.

Вразливий поет бачить навколо понівечене життя людей.

Чи можливе при такому трагічному стані окремих людей і цілої нації життєствердження? Поет, що в хвилини високого піднесення подивляв містерію буття ("Перебендя"), в хвилину пророчого гніву засуджував світ, бо бачив, що "нічого нема святого на землі", чого б недолюдки не спровокували. Адже, здається, вони вже й Бога прокляли ("Якби ви знали, паничі").

---

2. I. Kant, Kritik der Urteilskraft, 2 Buch B: Von der Natur als einer Macht.

3. R. Eucken, Der Kampf um einen geistigen Lebensinhalt, 4 Aufl., Berlin-Leipzig, 1921. S. 110.

Поет засуджував тих, що нівечили життя саме добрих людей. Картина понівеченого життя матері й дочки відтворена поетом з незрівняним мистецтвом у баладі "Лілея". Ніжна, довірлива дівчина, що перетворилася в лілею, стоїть зачудована перед загадкою життя: Як це так, — дивується вона, — що її, як була вона вбогою, беззахисною дівчиною, люди зневажали й безчестили, а коли вона зацвіла лілеєю на своїй могилі, то всі нею милуються? Це милування справляє їй біль, бо вона не в силі збагнути роздвоєності буття:

*Нащо мене Бог поставив  
Цвітом на сім світі?  
Щоб людей я веселила,  
Тих самих, що вбили  
Мене й матір?*

Хто може дати відповідь на її скаргу?

А що доброго може сказати про життя вдова, у якої, потоптавши закон, відняли сина-одинака, і яка довгі роки, немічна, жде його в безнадії?

*Скалічені старі руки  
До Бога здіймала,  
Свою долю проклінала.*

А люди лаяли її за те, що вона, збожеволівши, своїм голосінням уночі не давала їм спати і бур'ян під їх тинами топтала ("Сова").

Жаскі слова "проклін", "проклинати" проривалися з поетових грудей. Шевченко розбивав марення оптимістів, які замасковували зло на землі. Проте він не був песимістом і вірив у тріумф правди. Був непохитно переконаний, що люди можуть у запеклості знищити навіть праведника, але вони не в силі знівечити правду. Отак засліплені фанатики спалили Гуса, борця за правду, але "Божого слова не спалили".

Життєву настанову Шевченка можна так зформулювати: Нехай і так, що життя трагічне, що навколо лютує зло! А ми творимо добро. Творити добро — це найвище призначення людини.

У Шевченка знаходимо характеристичне поєднання краси й добра, як у античних греків. Героїня поеми "Княжна" — каже поет —

*Родилась на світ жить, любить,  
Сіять Господньою красою,*



*Витать над грішними святою  
І всякому добро творить.*

Краса її душі проявилася вже в ранній молодості. За її добре серце, щедрі добрі діла "матір'ю своєю святою її звали", хоч вона була ще молоденькою дівчиною. Вона живе серцем ("я хочу жити серцем", каже інша дівчина — див. "Дівичії ночі").

А жити серцем — це, в розумінні нашого поета, жити творчим життям. Краса, добро і правда — це внутрішні пружини творчого життя, яке й є властивим життєствердженням.

Поет дає приклад творчого життя простої людини в поемі "Москалева криниця". Вкладає оповідання в уста заслання. Почувши з уст співзаслання песимістичні нарікання на життя, що, мовляв, "не варт жити на світі", він оповідає про життя Миколи, що виріс у наймах, але, будучи кмітливим парубком, придбав добро, одружився й зажив по-людському. Та не довго. Злі люди зруйнували його. Він пішов "у москалі", звідки по літах повернувся калікою. Але не втратив ясності душі. Старався завжди і всюди творити добро. Він і викопав за селом криницю, щоб люди, проїжджаючи, могли напитись і худобу напоїти. Оповідач закінчує своє оповідання таким висновком:

*Отак живить, недоуки,  
Той жить не остине!*

(*"Москалева криниця"*, перший варіант)

Сам поет від ранніх літ і до смерті був вірний настанові творити добро. Автобіографічна повість "Художник" дає на це чимало прикладів. Автор каже там про себе й своїх друзів: "Ми визначили години для праці і для спочинку, але для доброго діла нема визначених годин". Коли ж він опинився в Новопетровському форті, серед жакливої пустині, на "забутому Богом і людьми" півострові Мангишлак, і коли здавалося, що нестерпне життя мусіло його зламати й добити, Шевченко "виявляв якусь просто несамовиту творчу енергію".<sup>4</sup> Йому "навіть листи до знайомих заборонено було писати, на що мали право найгірші кримінальні злочинці",<sup>5</sup> а тим часом він ліпив із глини й виливав з алябастру барельєфи, на могилі трилітнього синка коменданта форту Ускова "за власним проектом збудував

4. П. Зайцев *Життя Т. Шевченка* (Нью-Йорк-Париж-Мюнхен: Вид. НТШ, 1955), стор. 277.

5. Там само, стор. 265

пам'ятник",<sup>6</sup> за його ініціативою відбувалися в форті концерти й театральні вистави. Поет брав "діяльну участь у розведенні саду, що й тепер існує як міський сад ім. Шевченка". Навіть, без відома начальства, "дуже ретельно навчав азбуки якого-небудь солдата, що бажав навчитись грамоти".<sup>7</sup>

Поет, як справжній ентузіаст праці, уважав бездіяльне життя за марне і втрачене. Жити без діла — це все одно, що спати ходячи або "гнилою колодою по світу валятись". Життя без внутрішнього горіння поет не визнавав за життя, гідне людини. Він скептично висловлюється про одного свого товариша з часів академічних студій, що це "добрий і любий товариш, але його ніщо не пориває, ніщо не очаровує" ("Художник").

Внутрішній поклик робити добро не потрактований у Шевченка в формі наказу такої чи іншої вищої інстанції, ні в формі подиктованого розумом морального обов'язку. Шевченківська людина чинить добро з повноти свого серця, зі спонук глибинної своєї істоти, чинить так, а не інакше, тому що вона є добра, шляхетна, мудра. Головне ж тому, що вона сповнена любови.

Є огрійлива любов матері, до якої тулиться дитина. Є любов, що дає опору слабій людині. Є й любов, яка окрилює того, хто любить, і яка водночас підносить того, кого люблять. Вона розгортає духові сили улюбленої істоти, дає їй почуття власної гідності. Вона опромінює особу, відбиваючись у всіх її словах і всій поведінці. Вона творча, бо перетворює людину з глибин її єства, розбуджує й активізує, нерозбуджене в душі до того часу, потенціально велике. Вона розливається, як божественне світло. Вона відкрита для людини, бо відкрита для божественного світла.

Врешті, вона поєднується з саможертвністю, бо нема правдивої любови без самопожертви. Адже життя, гідне людини, є ареною діяльності і водночас школою зречень. Готовість до самопожертви впливає з метафізичного почуття єдності людини з людиною, зі світом і з праджерелом буття, до якого все повертається, де сходиться кінець із початком. Коли говоримо про єдність людини зі світом, то маємо на думці

---

6. Там само, стор. 277 і 273. Також А. Костенко, *Шевченко в мемуарах*, стор. 172-3.

7. Костенко, *Шевченко в мемуарах*, стор. 167.

передусім її єдність з батьківщиною. Для батьківщини поет готов пожертвувати всім, навіть спасінням душі:

*Я так її, я так люблю  
Мою Україну убогу,  
Що проклену святого Бога,  
За неї душу погублю.*

(“Сон”: Гори мої високіі)

Поет не вагається повстати проти Бога й погубити свою душу, якщо така самопожертва морально необхідна. Виклик, кинутий Богові, подиктований с в я т о ю любов'ю!

Саможертвоність пов'язується з вірністю, яка осяює шевченківську людину, зокрема дівчину й матір.

У творчій діяльній любові є й джерело життєрадісності.

Радість опромінює дні старости:

*Буває, іноді старий  
Не знає сам, чого зрадіє,  
Неначе стане молодий...  
Що ж це зробилося з старим,  
Чого зрадів оце? Того,  
Що, бачите, старий подумав  
Добро якесь комусь зробить.  
А що ж, як зробить? Добре жить  
Тому, чия душа і дума  
Добро навчилася любить!*

(“Буває, іноді старий”)

Дивним може видаватися щільне пов'язання, з одного боку, любові з саможертвоністю, і з другого, любові з життєрадісністю. Алеж справжню радість знає тільки велике серце, вона має свою домівку там, де перебуває справжня любов і саможертвоність. Давно вже стверджено, що легше співчувати страждущій людині, ніж співрадіти з радіючою. Отож у даному разі треба відзначити особливу рису Шевченка, як людини, а саме його надзвичайну здатність тішитися чужою радістю. Ця здатність його, як і шевченківської людини взагалі, гідна подиву. Поет сам признається: “Така вже в мене вдача: я дуже люблю дивитись на щасливих людей, і, на мою думку, нема нічого кращого, любішого, як постать щасливої людини” (“Музика” — остання сторінка).

Життєрадісна настанова, як у Шевченка, детермінується рядом психологічних чинників, до розгляду яких немає тут

змоги вдаватися. Але не можемо поминути одного: підсвідомого, але живущого почуття нерозривного зв'язку з батьківщиною, своїм родом і рідним народом. Утрата цього зв'язку лягає важким тягарем на психіку вихідців з рідного краю. Розірвання кровних артерій, що постачають людині життєдайні соки рідної землі, дедалі більше згущують у її психіці почуття безрідності й відчуження в світі. Щоправда, ці почуття безрідності й відчуженості можуть проявлятися в широких розмірах у періоди великих історичних струсів. Вони знаменні для новітньої людини, яка губить свою людську сутність,<sup>8</sup> розірвавши зв'язки з батьківщиною. Навіть тоді, коли вона не покидає рідної землі, духові зв'язки з нею мертвіють. Людина не хоче бути тим, чим повинна бути.

Навпаки, в творчі періоди життя суспільства людину підтримує почуття зв'язку з усім своїм рідним. Свідомість захищеності еднає людей. Вона пускає цупке коріння вже в дитячі роки. Рідна хата й домашнє вогнище наливають дитяче серце теплістю, яка згодом перероджується в довіру до людей і до буття як такого. З того джерела походить світло, що опромінює життя людське, повне журби, яка є приреченням людини і яка, за Гайдеггером, становить суть "буття-в-світі".

Перемогти почуття відчуженості й безрідності може тільки одухотворена любов, перед якою розкривається священне в глибині буття. А там, де є любов, є й самовідданість і життєрадісність. Вони виростають з одного й того самого кореня.

## ВИСНОВКИ

Ми вийшли з засновку, що людина може ствердити життя, але може його й заперечити. У Шевченка ми ствердили наявність акцептації життя. Перед нами стояло питання: які цінності має життя, на які спирається життєствердження? Ми знайшли ті цінності в естетичній і етичній сферах життя. У сфері естетичній — це переживання краси й величі, у сфері етичній — це любов, вірність, самовідданість і життєрадісність, передумовою яких є активна настанова людини.

Етична проблематика розкриває перед нами ширші обрії: вона вимагає розв'язки питань про завдання, призначення чи

<sup>8</sup> M. Heidegger, *Lettre sur l'Humanisme* (Paris: Ed. Aubier, 1964) p. 96 (німецький оригінал і французький переклад).

покликання людини на землі. Покликання людини уточнюється як завдання творити добро. Але річ у тому, що добро в світі й цінності життя не є стабільними величинами. Навпаки, історія показує, що рівень добра в світі може спадати до нуля. Це показує, зокрема, наша доба, яку можна назвати "добою жорстокости", жахливим символом якої став Архіпелаг ГУЛаг.

Вирішальною для проблеми життя стає дія. Бо життя — це велика драма, а не предмет контемпляції. У цій драмі людина бере активну участь. Отже, йдеться не тільки про те, які цінності має життя, але й про те, які цінності людина вносить у зміст життя. Коли кажемо, що життя має вартість, то маємо на думці цінності, дані "згори", незалежні від нас, закладені в самому бутті. Коли ж ми усвідомлюємо, що людина має надати життю цінності, то ми бачимо в людині не приймача й споживача цінностей, а їх творця. Завдання полягатиме не тільки в тому, щоб шукати сенсу й значущости буття в теоретичних сферах метафізики, але й у тому, щоб надати життю сенсу й значущости зусиллями нашої волі. Людина перетворює світ, позначений злом, перетворюючи власне життя. Творячи добро, надає життю вищої цінности.

Така є основна думка, на яку спирається шевченківське життєствердження.

## НА ПЕРЕХРЕСТЯХ ЖИТТЯ ТА ІСТОРІЇ (І)

### ДО 70-РІЧЧЯ ЖИТТЯ І 50-РІЧЧЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ

*Григорій Костюк*

Докія Кузьмівна Гуменна до свого 70-річчя життя й 50-річчя творчої праці пройшла складний, великий і вельми трудний творчий шлях. Трудність його полягає не тільки в тій, сповненій жорстоких війн і соціальних потрясень, добі, в якій доля приречла жити письменницю, але й у її творчих конфліктах, у пошуках свого сласного творчого "я". Ще на зорі своєї літературної праці вона відчула, що шляхи письменницькі — не тріумфальна хода, не грім привітних оплесків і музичних фанфар, а тяжкий хресний шлях. Це усвідомлення висловлено устами героїні одного з перших оповідань Гуменної "Абстрактна вправа". Спрагнена розумної і суспільно-корисної праці, юна студентка педагогічної школи, збагнувши складність, суперечливість, а інколи й жорстокість життя, записує у свій щоденник, під датою 14 квітня 1921 року, таку сентенцію:

*"Я дуже крихітна у твоїй системі, природо, ти може й не помітиш, коли я є, коли не стало мене..., коли твої дари мені пішли в небуття. Але я знаю і ти знай — на який кінець не вийде, а я буду прямувати до вершин свого розвою, твоїх дарів. Не дійду — буду повзти. Умру на порозі — з усмішкою на устах. Я ж жила в змаганні, а вмерла не переможена, я не зрадила своєї вдачі, я боролася за..."*

З моменту цієї, сказати б, молодечої декларації минуло півсторіччя життя нашого народу, а з ним і життя письменниці. Ми не можемо описувати характер цього незвичайного півсторіччя. Це забрало б надто багато сторінок. Скажемо коротко: це була доленосна доба, наснажена докраю величними і трагічними подіями. Докія Гуменна не тільки жила, але й активно втручалася і творчо осмислювала і людей, і події на різних перехрестях своєї бурхливої доби. Погляньмо бодай на основні факти її втручання в свою dobu. Що хвилювало її свідомість? На яких подіях, ідеях, ситуаціях акцентувала вона увагу? І нарешті, що нового принесла вона в нашу літературу?

Весь творчий шлях Докії Гуменної можна поділити на два етапи: Перший — від появи її першого оповідання 1924 року, до 1941 року, тобто до початку війни СРСР з Німеччиною. Другий — від 1941 року, до нашого часу.

Це великі, творчо дещо відмінні, відтинки часу. Творчість Гуменної в кожному з цих відтинків заслуговує на окремих розгляд. Але, щоб краще зрозуміти її творчість у кожному з цих періодів, варто спочатку познайомитися бодай з основними моментами її біографії.

Біографічна канва Докії Гуменної ніби й не складна. Народилася 10 березня 1904 року в примістечковому селі Жашкові, Уманської округи на Київщині. Батьки — селяни. Закінчила двокласову міську школу, а пізніше — середню педагогічну школу у Ставищах на Київщині. Вже навчання у цій школі створило міцну основу літературних зацікавлень Гуменної. Історію української та світової літератури викладав учням цієї школи Дмитро Загул, тоді вже відомий поет, автор збірок поезій *З зелених гір* (1918), *На грані* (1919) та теоретик українського символізму (*Український літературно-критичний альманах*, 1918). Може, він не був блискучим лектором, але був добрим знавцем як української, так і західноєвропейської літератур, і мав великий дар виклику і глибоко передавати свої знання учням. Вплив цього талановитого буковинця позначився на багатьох його слухачах, а зокрема на спраглий знання Докії Гуменній. Бо вже в шкільних виданнях він відзначав успіхи своєї учениці. Закінчивши педагогічну школу Гуменна свідомо була, що те, чого вона навчилася, це тільки початки знань. Тому відразу їде до Києва і вступає до університету, що недавно був переназваний на Інститут Народної Освіти. Тут студіює історію і літературу. Засобів до існування не мала. Матеріальний стан батьків був такий, що вони не могли нічим допомогти. Але вісімнадцятирічна ентузіястка вірить у чудо та в свої руки селянської дитини. Заробляє вишиванням та іншими випадковими працями. Живе в злиднях, але вчиться і... пише. Ця пристрасть її переслідує, як знаємо, ще з педшколи. Проте вона її старанно приховує. Навіть від найближчих друзів. Вона пише для себе. Експериментує і вчиться. Але наприкінці 1923 року сталася в Києві подія, що вивела її з цього "заховання в собі". Із Харкова, тодішньої столиці України, до Києва прибула група відомих уже тоді письменників. Були це: В. Блакитний, В. Пилипенко, М.

Хвильовий, М. Йогансен, В. Сюсюра та інші. На той час то була велика подія. На їх літературний вечір в залі театру опери на Фундуклівській вулиці прийшли тисячі народу. Була то переважно студентська молодь. Д. Гуменна про це згадує так:

*"Зала театру була переповнена. Студенти київських вузів (вищих учбових закладів — Г. К.) не тільки сиділи, стояли в проходах, а й висіли на всіх орнаментальних виступах театральної залі, мало чи не на канделябрах-люстрах. Дефіляда читання творів, деклямацій, деклярацій, закликів до залі ("хто почуває себе письменником") вступати до організації "ПЛУГ" і "ГАРТ".<sup>1</sup>*

"Гарт" — спілка пролетарських письменників, на чолі якої стояв поет В. Блакитний, об'єднувала письменників, що їх творчість була зорієнтована на міську й робітничу тематику. "Плуг" — спілка селянських письменників, що її головою був С. Пилипенко, об'єднувала письменників з тематично-ідейним зацікавленням сільським життям і сільською людиною. Тепер це виглядає штучним і недоречним розподілом. Але тоді це мало свій глибокий сенс. Докія Гуменна "відчула себе письменницею" і то селянського наставлення. С. Пилипенко, своєю козацькою поставою, імпував їй найбільше. Його безпосередність і тактовність викликали в неї довіря. Вона відважилась відгукнутись на його заклик і зголосилась до "Плугу". С. Пилипенко, ознайомившись з деякими її оповіданнями, благословив молоду адептку на письменницький шлях. З того часу Докія Гуменна входить в організований процес української пореволюційної літератури. У київському журналі *Сільсько-господарський пролетар* (ч. 3, за 1924 рік), уперше появляється друком її оповідання "В степу". Цим роком і датуємо початок її літературної діяльності. З того часу її оповідання друкуються ще в таких журналах: *Глобус* (Київ), *Плужанин*, *Плуг* (Харків), *Нова громада* (Київ), *Життя й Революція* (Київ), *Червоний Шлях* (Харків) та в багатьох інших.

1926 року закінчує Д. Гуменна інститут. Виїжджає на обов'язковий педагогічний стаж до Запоріжжя. Після року стажу вертається до Києва. Тут пробує далі друкувати свої речі. Але успіху великого не має. Вона ніяк не може натрапити на тему і форму, яка б прийшла до смаку тогочасним редакторам. Багато

---

1. Д. Гуменна, "Мій борг Сергієві Пилипенкові", *Українські вісті*, Новий Ульм, Німеччина, 20 лютого 1972.



її оповідань не друкують через незрозумілу їй "ідеологічну невитриманість". Ще з лекцій Дмитра Загула вона пам'ятала, що право й обов'язок письменника писати правду і тільки правду, що дійсні чи вигадані образи й ідеї мусять відповідати своїм мистецьким зображенням життєвій правді. І вона старанно цього дотримувалась. Вона пише правду, а їй кажуть, що ідеологічно не витримано. У наслідок — глибоке розчарування. Перестає писати. А якщо й пише, то не подає до друку. Заробляє на життя перекладами, рецензіями, коректурою. З цієї ситуації рятує її С. Пилипенко. 1928 року заіснувала мода на виробничий нарис. Треба було зобразити нові процеси в психології, в побуті, в господарстві країни. Такі нариси потрібні були й журналові *Плуг*. С. Пилипенко запропонував таку місію й Докії Гуменній. Вона радо прийняла пропозицію й поїхала в Степову Україну, а звідти навіть на Кубань. Пожила в тогочасних комунах, созах, (повна назва — спільна обробка землі — Г. К.), радгоспах, приглянулась до їх господарчих гараздів, до людей, до побуту, культури. Повернувшись через пару місяців, під свіжим враженням написала два цикли репортажів: 1) "Листи із Степової України" і 2) "Ех, Кубань, ти Кубань, хліборобная". Обидва ці цикли були опубліковані: "Листи із Степової України" — в місячнику *Плуг* (ч. 10, II за 1928 р. і ч. 2. за 1929), а "Ех, Кубань, ти Кубань, хліборобная" — в журналі *Червоний Шлях* (ч. 5-6 за 1929 р.). 1930 року написала ще й третій цикл нарисів про початки колективізації на Київщині під назвою "Стрілка коливається". Того ж року написала повість *Кампанія*, що вийшла друком у ДВУ 1931 р.

Як бачимо, на кінець 20-их років Докія Гуменна вже мала досить солідний літературний дорібок. Погляньмо на нього ближче. Перші її оповідання "У степу", "Пастухи", "Савко", "Іскорки" та інші — це пейзажно-ліричні нариси про тогочасне село. Тут нема ще складних проблем. Її хвилюють спогади з дитинства, чудесні, щойно залишені сільські пейзажі, сільські діти, їх бажання, мрії. Але щодалі, то молоду авторку все більше притягає багатоликий студентський світ, сільська молодь, що прийшла з села вчитись, умови життя й навчання в напівзруйнованих містах студентів, професорів, їх настрої, психологія, ідеї. Це не легке, не гойне життя веселої й забезпеченої молоді. Це самопосвята і щоденна боротьба за існування. Це романтика, але романтика боротьби за знання, за науку, за краще завтра своє і свого народу. Все це теми таких оповідань

Докії Гуменної, як "Сосна чекає чуда", "Абстрактна вправа", "Кімната з примусом" тощо. Трагедія одинокої матері, донька якої пішла вчитися і вмерла в місті, захворівши на сухоти ("Сосна чекає чуда"). Цікаве жанрово-побутовими і психологічними картинами життя студентів і професорів, що існують на харчових внесках до загальної комори інституту. Тут дуже тонко схоплено підсоння того переломового часу, коли про існування школи думали студенти та професори і тільки завдяки їх ентузіязмові вона перетривала часи хаосу, безвладдя і злиднів. Авторка вміє вже схопити і романтичний настрій, і ліричний пейзаж, і психологічні нюанси, і безжурний жарт, дотеп. Вона підкреслює свідомість та дисциплінованість студентської громади й жертвенну відданість професури. А над усім цим панує якась особлива погідність у настроях, віра у свої сили, в краще, світліше і людяніше майбутнє. ("Абстрактна вправа", "Кімната з примусом"). Стилево оповідання Гуменної цього часу не виходять за межі психологічних новель Винниченка, імпресіоністичних етюдів Коцюбинського, а особливо панівної тоді орнаментально-ліричної манери новель М. Хвильового. Остання особливо виразно позначилась на оповіданні "Сосна чекає чуда".

Але несподівано ці її початкові стилеві шукання перериваються в зв'язку з переходом до іншого, зовсім нового для Гуменної, жанру — літературного нарису. Як ми вже знаємо, вимогу на цей жанр поставило само тодішнє життя. Докія Гуменна й не перечила, бо сподівалася, що ближче ознайомлення з новими господарчими формами на селі, які зродилися в останні роки, нові люди, новий побут дадуть їй нові ідеї, новий типаж для її дальших творчих задумів. Беручись до цього нового для неї жанру, молода авторка виходила із свого давно засвоєного творчого принципу: писати тільки правду. Не вигадувати і не прикрашувати. Бо кожна навмисна прикраса, кожна вигадка це вже, в якійсь мірі, лакування дійсності. Люди, що ставлять собі за мету перебудувати життя на краще, мусять знати все добре й погане, що є в тому житті. Така була щира й патріотична настанова молодій письменниці. Сама Гуменна багато пізніше, згадуючи про цю подію, писала так:

*"Мною керувала засада: хоч суб'єктивне, але правдиве зображення, без фальші і натяжок, достосованих до стандартного штампу газетних передовиць. Я вважала, що вся вартість такого опису не так для сьогоднішнього дня, як для*

*майбутнього. Щоб майбутнє знало, якими були початки. У цей комплекс моєї творчої методи входило і моє розуміння-нерозуміння поточних подій, а в ньому й моя віра, що твориться нове, небувале, нові форми, як наслідок індустріалізації України. Як воно твориться — ось дивіться! Але всі недоліки, і хиби, і вади початків — через недосвідченість творців нового. Це — випробування, шукання, експеримент...”<sup>2</sup>*

З таким розумінням і наставленням молода письменниця й написала свої нариси. Все цікаве, добре, людяне вона старанно занотувувала. Перші кроки машинізованого господарства, що полегшували тяжку селянську працю. З більшим запровадженням у сільське господарство техніки владно вривається у селянський щоденний побут газета, книжка, кіно, електрика. У парі з цим зростає сільська технічна інтелігенція. Все це закономірно впливає на свідомість селянської молоді, поширює її круговид і прагнення. Але поруч з цим Гуменна помітила й занотувала багато негативного, розкладового, що побутувало в українській народній стихії. Цим процесом ніхто ще тоді не керував. Хаотичність і стихійність впливали на психіку, побут, родину й моральні норми. Все це письменницю цікавило не просто як новий соціально-побутовий і культурний процес взагалі, а як процес українського села в його органічному пов’язанні з українською історією і культурою.

Поруч з ліричними описами природи Степової України, поряд з відзначенням здобутків, вона нотує свої сумніви, свій страх, своє нерозуміння і свої суб’єктивні думки. То був тривожний і непевний у своїй перспективі 1928 рік. Письменниця інтуїтивно відчувала вже грізний подих майбутньої “суцільної колективізації”.

*“Слобода за слободою, — тривожно нотує вона, — голі, безсадні, порохняві, сірі... Коло цих мальовничих берегів (Дніпра — Г. К.) такі непривітні зовні села.*

*А людність тут у паніці, невідрадنا. Хліб вимерз, погорів... Усяке готується до голоду. Нема мови, щоб тут дістали окрасць хліба...”*

Історичні й культурні пам’ятки минулого України, що тут, в районі Запоріжжя, Ненаситця та інших зустрічаються, — забуті,

---

2. Докія Гуменна, “Листи із Степової України”, Зошит I-ий, стор. 4, Архів УВАН у США.

зігноровані. І це, поруч з іншими фактами, породжує сумні рефлексії авторки:

*"Тут, на камені, якось не віриться, чи була революція чи ні. І невже вона відбилася на селі тільки тими облігаціями, викачкою хліба, самообкладанням, прокльонами..."*

*Я... нічогосінько не розумію тепер... не розбираю. Селянське господарство занепадає, руйнується. Яка кому користь від цього? А тут ще й привид голоду..."*<sup>3</sup>

Авторка потрапляє до комуні "Авангард". Ця комуна мала вже всесоюзну славу добре упорядкованої господарчо й побутово-культурно. Поруч з непоганими умовами життя, добре влаштованим дитячим садочком, кльобом, колективною ідальнею, кіно, великою бібліотекою і захопливою романтикою майбутнього заможного агро-міста письменниця нотує ті хиби, які кинулися їй у вічі. Старовинний український побут, звичаї руйнуються, занепадає родина, росте розпушта й аморальна стадність. Велика бібліотека наповнена російською літературою і російськими журналами. Українських журналів нема зовсім, а літератури — кілька десятків маловартісних книжок. Серед комунарів часто можна почути добру українську мову, але офіційно в комуні панує антикультурний мовний суржик, якесь дивовижне плетиво різномовних слів. І Гуменна подає багато зразків цього суржику. Але ревеляційною точкою її інформації була розповідь комунарів про відвідини комуні російськими письменниками Ф. Гладковим і Панфьоровим.

*"Тут як був Гладков — ох і сміявся ж він з української культури, — переповідав один член комуні. — Каже, нащо відроджувати донетровську епоху, гальванізувати мову, що вже вкрилася порохнею. Він каже, що це тільки гальмує розвиток соціалістичного будівництва, розпорощує пролетарські сили, тоді як треба будувати одну міцну культуру..."*<sup>4</sup>

Отакі записи фактів та суб'єктивні коментарі й роздуми письменниці несподівано набрали широкого розголосу. Насамперед, гумористичний журнал *Червоний перець*, що виходив тоді за редакцією Остапа Вишні, використавши розповідь Гуменної про глузливе ставлення Ф. Гладкова до української мови та культури, подав на цілу сторінку карикатуру на Гладкова в формі російського старорежимного поліція-

3. Там же, стор. 7.

4. Там же, стор. 29.

городового. Ф. Гладков відразу zareагував листом до редакції журналу *Плуг* і до управи комуни "Авангард". Він заперечував свої антиукраїнські розмови і вимагав вияснення. Одночасно московська газета *Известия* надрукувала гострий фейлетон популярного тоді фейлетоніста Г. Рикліна під назвою "Проказы тети Хивры"<sup>5</sup> ("Вітівки тітки Хіври") в якому взято в оборону Ф. Гладкова, кинено погрозу Д. Гуменній і закид українській інтелігенції взагалі, що в неї, мовляв, живе ще "хробачок" "шовіністичних і русофобських" поглядів.

Андрій Хвиля, тодішній генеральний наглядч за літературою, в статті "Нотатки про літературу" (*Критика*, ч. II, 1928, Харків) звернув увагу на хибні й небезпечні міркування Д. Гуменної про загибель індивідуального селянського господарства, хоч у цілому нарис оцінив позитивно. С. Пилипенко, голова і редактор *Плуг-а*, у статті "В чому помилка Докії Гуменної" (*Плуг-а*, ч. I, 1929), спробував узяти в оборону Д. Гуменну й гостро відповів Ф. Гладкому та, навіть, Хвилі. Може й це мало свій вплив, бо Андрій Хвиля в новій своїй статті "Зустрічі", присвяченій проблемі взаємин українських і російських письменників та національному питанню взагалі (*Критика* ч. 5, 1929), посилаючись на Гуменну, гостро виступив проти Гладкова. Одне слово, як бачимо, ім'я молодой авторки "Листів із Степової України" несподівано набуло широкой загально-союзной популярности. Але цю першу фазу широкой полеміки навколо "Листів" Д. Гуменної завершив сам генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у доповіді на 14-ій окружній партійній конференції Київщини, що мала назву: "Підсумки листопадового пленуму і завдання КП(б)У".<sup>6</sup> У розділі "Обличчя українського націоналізму", згадавши писання української еміграції, зокрема популярний тоді львівський місячник *Літературно-науковий вістник*, процитувавши кілька вигідних йому пасусів із тодішніх писань Д. Донцова та інших його співробітників, довільно і штучно пов'язавши з ними якийсь приватний вислів Григорія Косинки і такий же приватний діалог академіка С. Єфремова, генеральний секретар партії закінчив осторогою, що ось "серед наших письменницьких кадрів є... нездорові настрої", що ведуть до аполітизму й нерозуміння нашої революції. Як приклад цих "нездорових настроїв", він

5. *Известия*, Москва, 7 лютого 1929, ч. 23.

6. *Пролетарська правда*, Київ, 9 січня 1929.

зацитував із "Листів із Степової України" Д. Гуменної відомі вже нам рядки "Тут, на камені, якось не віриться, чи була революція, чи ні"...

Це був вершок розголосу репортажних писань Д. Гуменної й одночасно це був початок її трагедії, як письменниці. Років два ще вона пробувала змагатись. Встигла опублікувати дві повісті: "Де недавно ведмеді ходили" (*Життя й Революція*, чч. 6-7, 1930), і *Кампанія* (ДВОУ-ЛІМ, 1931). Також вийшли окремим виданням її нариси: *Стрілка коливається* (1930) і *Ех, Кубань, ти Кубань, хліборобная...* (1931).

Повість *Кампанія* була спробою в мистецьких образах зафіксувати події і факти доби "великого перелому". Тобто, це була проблематика її нарисів тільки в сюжетній, образній формі. Але ця спроба не тільки не реабілітувала авторку "Листів із Степової України", а додала ще свіжого матеріялу до нових нагінок на неї. Справа в тому ще, що повість була безсумніву невдала. І саме з тої причини, що авторка органічно не розуміла і не сприймала того страшного експерименту з перебудовою сільського господарства, про який взялася писати. Тому те, що вона хотіла подати в позитивному пляні, в неї виходило психологічно непереконливо і неприродно. Ті крушини правди, незфальшованих фактів, психологічних і драматичних колізій, що в повісті були, губилися серед непереконливих і штучно зліплених сюжетних ситуацій. Це все дало матеріял для партійних наглядачів за літературою, щоб звинуватити авторку в наклепах і зробити найтяжчі висновки. Її оскаржили в усіх смертних гріхах, заплямували епітетом "куркульської агентки в літературі" і позбавили її можливості будь-що друкувати. Цим завершилась творча біографія Докії Гуменної 20-их років.

■

Настав критичний 1932 рік. Рік початку великої голодової трагедії, "суцільної колективізації" і "ліквідації куркуля як кляси". Рік ліквідації окремих письменницьких організацій і створення уніфікованої єдиної і наскрізь контрольованої Спілки письменників. У критиці запановує на широку скалю метода доносів і провокації. Хтось невідомий створює "критичні бригади" з бездарних Юрченків, Гайових, Чернеців, що започатковують добу найбезоглядніших погромів і офіційних доносів. У "Плузі" створюють подібну групу "Трактор" у складі якихось графоманів: Жовтобрюха, Бондаренка, Гіщука, Крамаренка,

Шипа. Вони, як нацькована зграя псів, почали накидатись на всіх, хто мав хоч трошки сумління і літературного хисту. Однією з перших їх жертв стає Докія Гуменна. З'являється у пресі ціла злива злобних інсинуацій і доносів. "Куркульська пропаганда в літературі", "Куркулька паплюжить колективне господарювання", "Глитайський агент в літературі" і тому подібне. Це шаленство партійних розбійників закінчилося виключенням Гуменної із Спілки Селянських Письменників. Цим перекреслювалась можливість будь-якої літературної праці. "Я була так розторошена цим щоденним цькуванням, — згадує вже тепер Докія Гуменна, — що впала в отупіння і нічого не сприймала. Не то що не боронилася, а навіть не читала всієї зливи напасти".<sup>7</sup>

Перед письменницею стало грізне питання: що робити і як жити? Замкнена в собі, без праці й засобів до життя, вимкнена з літературного середовища, приречена на мовчання, з тавром "куркульської письменниці" й моторошним щоденним очікуванням арешту, покидає Докія Гуменна Харків і, перебувши літо в Казахстані, повертається до свого улюбленого Києва. Так від 1933 року почала вона новий період свого буття в страшні для нашого народу 30-і роки.

Обдарована великою волею й жагою до життя та праці вона й у цих, здавалося б безнадійних і кошмарних умовах духово не заломилася. Вона — писала. Писала без надії на публікацію. Писала для себе, а може й для уявних невідомих читачів. Писала свої повісті про людей. Придивімось ближче до набутку Докії Гуменної в роки її остракізму й ізоляції. Щож хвилювало тоді її зранену душу? Її цікавлять все ж таки люди. Їх психологія, свідомість і підсвідомість, їх взаємини і конфлікти. Як і в ранній період творчості, її цікавить університетський світ — студенти, студентки, професори. Але маємо тут і зовсім нову для Гуменної проблематику.

Почнімо з оповідання "Дві". Перед нами молодий доцент університету. Вродливий і здібний лектор. Одружений. Любить свою дружину й сина. Але несподівано в цю родинну ідилію вривається побічна особа — студентка Настя. Вона закохана в професора й написала йому листа. Своєї справжньої адреси ні прізвища не подала. Це — зав'язка сюжетної інтриги. Професор не знає, ба, навіть, не уявляє собі, хто може бути ця його

7. Докія Гуменна "Мій борг Сергієві Пилипенкові", *Українські вісті*, Новий Ульм, Німеччина, 20 лютого 1972.

кореспондентка. Він і наміру на якийсь побічний роман не має. Проте, підштовхнений підсвідомим моментом, з чисто людською цікавістю, ніби для забавки, він відповів на цього листа. Випадково про цю невинну гру довідується дружина. Вибух драматичної сцени ревнощів. Це вже новий сюжетний конфлікт, супроводжений низкою психологічних спостережень над характером героїв. Розв'язка цієї напруженої конфліктної ситуації приходить тоді, коли професор, щоб довести свою непричетність до тієї, зовні ніби любовної, історії, переїжджає на працю в Педагогічний інститут столиці Казахстану Алма Ата. Але це, сказати б, внутрішня розв'язка. Потрібна для упорядкування стосунків між головними героями. Зовнішня розв'язка має інший характер: перед виїздом професор пише гарного листа своїй "невідомій дамі", в якому, з одного боку, прощається, а з другого, — залишає за собою, внутрішньо заховане, право на зустріч у майбутньому.

Отже, це розповідь не про банальну любовну пригоду, не про ад адюльтер, не про зраду та її наслідки, а про таємницю людської душі, про суперечливість між свідомістю і почуттям, між розумом й інстинктом.

Подібна тема лежить в основі сюжету й іншого оповідання "На натягненій струні". Тут теж в основі любовний трикутник. Клим Гордійович — науковець, начальник дослідчої археологічної експедиції, його дружина Катря та молода співробітниця експедиції Антося. Тільки тут чи не занадто наголошено на сумнівній філософії "голодного серця", що її виразником і пропагандистом є головний герой оповідання Клим Гордійович. І чи не переяскравлено до психологічної неправдоподібності добросердність, наївну довірливість ба, навіть, дружбу двох закоханих жінок в одного й того мужчину.

Різноманітні типи, з погляду рівня культури і моралі, зображено в оповіданні "Хвіст павича": уявна ригористка Наталя, для якої праця, книги, людські чесноти — все; сусідка Мура, для якої життя — танцюльки, плітки, любовні інтриги і статева насолода; похмурий скептик, злословець і себелюб Генадій; філософ Євген і примирливий з усіма Борис. Євген, що постійно перечить скептикові Генадієві, закоханий в одну жінку, негарну, з фізичною вадою ("Вона горбата і припадає на одну ногу"), але "вона прекрасна"... "Її розум і душевну красу не можна ні з чим зрівняти". А проте, він любить частенько лишати



її і приходити до Мури і з цією розбещеною міщанкою залюбки проводити час. У цілому це цікавий паноптикум невігояних людських вад. І вдаваний ригоризм Наталі, і розпушта Мури, і скепсис та злосливість Генадія, і всепримирливість Бориса, і непослідовність філософії Євгена, — все це ходячі людські пороки. Їх авторка старанно нанизала на кінець свого пера і подала на роздуми і суд читачів.

В оповіданні "Дівоча честь" — зображено історію життя двох сільських дівчат — Софії і Любки. Любка не зуміла зберегти побутово-моральні традиції села, тому тяжкою спокутою мусіла за це заплатити. Софійка берегла міцно традиційно-побутову мораль, тому досягла належної пошани й родинного щастя.

Одно з найкращих оповідань цього циклу "Пахощі польових квітів" — це поетичний гимн незайманій, ширій і чистій молодості, сповненій великих бажань і почуттів доброго, людяного.

Майстром гострої і складної сюжетної розповіді виявила себе Д. Гуменна в повісті "Романці на схилах". На тлі прецікавих епізодів праці геологічної експедиції, та зіткнення інтересів різноманітних людей — членів експедиції, на фоні чарівних пейзажів барвистого побуту селян одного придніпровського села, розкривається романтична історія життя двох дівчат: ученого геолога Ніни Морозової і селянської дівчини Онисі. З розгортанням сюжету виявляється, що Ніна, то донька рідної сестри тітки Мокрини, у якої вона тепер зупинилась. А Онися, що тепер є ніби донькою тітки Мокрини, насправді є рідною донькою приймальної матері Ніни, лікарки Морозової. Складність сюжету, уміле його розкриття і тонкий лірично-пейзажний супровід — це три мистецькі компоненти, що роблять цю повість одним із найкращих здобутків Докії Гуменної.

Своєрідне місце серед творів Гуменної того часу займає повість "Жадоба". Це історія сліпої дівчини, що їй зір вернув лікар після ризикованої, але вдалої операції. Згодом лікар закохується у свою пацієнтку і вона стає його дружиною і матір'ю двох дітей. Але прозрівши, вона відчула нестримну жадобу до життя, до самовияву, до пізнання. Це швидко перетворюється в родинну трагедію лікаря. Вона кидає родину, йде на завод, освоює фах чомусь електрозварювача й одночасно — без відриву від виробництва — фах літуна. Це приносить їй

славу, честь і признання. Жадоба — вгамована. Молода жінка досягла повної незалежності. І тепер вона відчула, що все ж таки вона любить своїх дітей і "того відсталого блакитноокого Романа". В ореолі слави й жіночої незалежності вона вертається до своїх дітей і чоловіка. Зрозумів свою "помилку" і лікар, що "примушував її сидіти дома" і тим спричинив її бунт. Розхитана непорозумінням між чоловіком і жінкою родина відновлюється на нових твердих основах взаєморозуміння.

Написала Д. Гуменна в ці роки ще дві повісті з життя туркменів: "Кайгарма" та "Ніяз і Гюллер". Після повістей Олеся Досвітнього *Алай*, *Гюлле* та інш. у першій половині 20-их років та роману Івана Ле *Роман міжгір'я* у другій половині 20-их рр., це була нова спроба в українській літературі зобразити екзотику життя й побуту туркменів. І спроба вдала. Читач не тільки очарований своєрідними пейзажами Кара-Кумської пустелі й могутнім образом гірського хребта Кюрен-Дагу, його не тільки вражає смертоносний гураган у піскової пустелі, але й різнохарактерний типаж і барвисті звичаї тубільного населення. Просто і хвилююче зуміла Гуменна передати складне, місцями трагічне, плетиво життя народу, у свідомості якого драматично зіткнулися два світи: світ родового мандрівно-патріархального устрою, з його тисячорічної давнини побуту і мораллю та світ європейської цивілізації в комуністичному трактуванні.

Таке в загальному коло проблемних зацікавлень Докії Гуменної в тяжкі тридцять роки. Як видно з попередніх нотаток, її письменницька увага була зосереджена на темах побуту, моралі, психології та статевого стосунку людей того часу. Навчена гірким досвідом минулого, вона старанно оминала теми з соціально-економічної проблематики й партійної політики. Ці проблеми вона тільки інколи згадує. Але не вдається ані до зображення, ані до філософського трактування їх. Але як тільки 1939 року настала маленька відлига і кілька оповідань Гуменної нарешті побачили світ, її знову спокусила соціально-дразлива проблематика. Вона написала повість "Вірус", варту ширшої уваги. Опубліковано її в поважному журналі, органі Спілки радянських письменників України *Радянська література* (ч. 3, 1940 р.). За об'єкт своїх психологічних спостережень авторка взяла працю співробітників одного з обласних відділів охорони здоров'я. Очолює цей відділ спритний бюрократ і самозакоханий партійний вельможа Аркадій Львович. Його зовнішній портрет письменниця малює так:

*"Еге, завідувач облздороввідділу Аркадій Львович умів сіяти круг себе затишну атмосферу розкоші, де для науки нічого не шкодують. Коли хочете, в антуражі цьому, підкресленому блискучою чистотою, сама особа Аркадія Львовича набирала якості надзвичайного світила. Ходили по установі дотепні анекдоти й слова, сказані Аркадієм Львовичем з такого от приводу, на такому от засіданні. Велася спеціальна книга записок Аркадія Львовича до керівних робітників обласного відділу охорони здоров'я. Аркадій Львович через своїх довірених секретарів висловлював побажання, щоб кожен мав у себе настільною книгою ці записки, красиво переплетені, і щоб були для них, як Євангеліс.*

*Довірені люди охороняли кожную годину життя Аркадія Львовича, маючи різні пости, а по суті будучи секретарями його...*

*Ось такий "бо-монд" облздороввідділу. Цих людей можна було завжди бачити на різних бенкетах, учтах та зустрічах, влаштовувати які дуже любив Аркадій Львович".*

Уже з цього можна бачити, що повість написано в сатирично-викривальному жанрі з підкресленням бюрократично-керівної форми радянського апарату. В розгортанні сюжету, в конфліктних ситуаціях, у вчинках і висловлюваннях героїв, центром яких є Аркадій Львович, показано внутрішню анти-суспільну й паразитарну суть пристосовників, підлабузників і кар'єристів. Правда, авторка, маючи попередній гіркий досвід, сюжетне дійство своєї сатирично-викривальної повісті розгортала двома конфліктними лініями: лінією зла і лінією добра. Лінія зла (основна лінія) репрезентована образами Аркадія Львовича, його помішника Краснянського, проф. Скульського та їх численних прихвостнів. Лінію добра репрезентують: керівник науково-дослідних установ проф. Яків Гомін, лікар-винахідник Марко Макух і секретар партійного осередку облздороввідділу Дерезуз. У фіналі — зло покарано, а добро святкує перемогу. Отже спрямування повісти цілком льояльне. Більше того, відповідно до стандартних ідеологічно-витриманих тогочасних радянських творів, авторка виразно підкреслила, що під "злом і неправдою" вона розуміє "троцькістсько-бухарінських бандитів". Але це не врятувало повісти. Поява її викликала рішучий гострий осуд.

У чому ж справа? Що розгнівало і що не сподобалось офіційним критикам? Насамперед — гостро-сатиричне викривальне

спрямування повісти. Правда, то вже була доба, коли в радянській літературній критиці заговорили про порочність безконфліктної та лакувальної літератури. Але одна справа теорія, а друга — практика. Практика вимагала "поштивости", пошани до партійних керівників і радянських установ. А Гуменна, мовляв, збільшила кількість "темних фарб, якими автор забарвлює підряд усе, що тільки трапляється йому під руку".<sup>8</sup> Критик обурюється, що Гуменна, зображуючи члена партії Гомона, показує, як у тяжкі хвилини його сумнівів до нього приходить з підтримкою і порадою *безпартійний* лікар Макух. Як же це може бути? Хіба це тактовно? "Тут слід говорити, — пише критик, — мабуть, не тільки про неправдоподібність, а про пряму політичну нетактовність цього уривка". Критика обурює, що авторка, ніби, робить тенденційне узагальнення негативних явищ і приходить до "викривлення образу сучасної радянської людини".

Ще гостріше осуджено "Вірус" в передовій статті журналу *Літературна критика* (ч. 8-9, за 1940 р). Там читаємо: "Повість "Вірус" є рецидивом не раз викритих нашою громадськістю брудних наклепів на радянську дійсність".

Це вже був недвозначний натяк на минуле Докії Гуменної. Але завершив "суд" над Гуменною знову офіціоз ЦК ВКП(б) московська *Правда*. За 23 жовтня 1940 р. тут вміщено рецензію якогось А. Фарбера під убивчим заголовком: "Брехлива повість" (Лживая повесть).

"Не можна, — пише цей наглядч, — без відрази читати цю брехливу повість... Під захисним прапором ніби сатири" Д. Гуменна протягає на сторінки радянського літературного журналу бездарний пасквіль".

Як бачимо історія знову повторюється. Як і колись за "Листи із Степової України", так і тепер за "Вірус" — всесоюзний грізний окрик. Знову створилася отруйна атмосфера цькування. Шлях до дальшої творчої праці знову закривався. Але тоді ще ніхто не передбачав, навіть сама авторка, що ця грізна подія одночасно замикала собою цілий перший період літературної праці Докії Гуменної.

---

8. Л. Смульсон, "Вірус", *Літературна критика*, чч. 7, 1940, стор. 86.

■

Тепер трудно сказати, як би склалася надалі літературна біографія Докії Гуменної після 1940 року, коли б ідилія дружби Сталін-Гітлер протяглася була на довший час. Але несподіваний вибух війни в червні 1941 року змінив не тільки політичну ситуацію, а й долю мільйонів людей. Змінилась доля й Докії Гуменної. Зацькована й усіма забута вона не могла будь-куди рушати з Києва. Коли панічно втекли з Києва комуністичні верховоди, а на їх місце прийшла німецька навала, Докія Гуменна залишалася у Києві. І це був переломовий момент в її творчій біографії. Хоч вона не знала, що несуть з собою нові "визволителі", проте не мала жодних ілюзій і надій на краще. Але в міжчасі, коли старі деспоти зникли, а нові ще не утвердились належно, вона відчула свободу. Збагнула, що над її творчою працею не стоїть партійний цензор і поліцейський наглядач. І вона почала знову писати. Не думала про публікацію. Не знала, які можливості будуть для цього. Але без огляду на це все, вона писала. Напевне вже роїлися й укладалися в сюжетні системи ідеї та образи *Дітей Чумацького Шляху* і творились символи зовсім нового для неї жанру драматизованої феєрії *Епізод із життя Європи Критської*. Пильно приглядалася до життя українського народу під німецькою окупацією, нотувала факти, характери, ситуації — великі, малі, героїчні й злочинні. Одне слово все, чим дихало й вирувало тодішнє життя і на чому пізніше мав вирости "Хрещатий Яр". Докія Гуменна з німцями не співпрацювала. Не надрукувала ні одного рядка в київській пронимецькій пресі. Але потрапити знову під цензуру і нагляд НКВД не побажала. В хаотичному розвороті війни, скориставшись з відкритих дверей у широкий світ, вона з сотнями тисяч українських людей подалась восени 1943 року на Захід.

Так почався другий, еміграційний період у творчій біографії Докії Гуменної. За цей період вона написала багато нових романів, повістей, оповідань та есеїв і видала друком понад двадцять томів своїх творів. Увесь цей ваговитий творчий набуток укладається в такі чотири ідейно-жанрові цикли творів:

1. Жанр побутово-психологічного оповідання, повісти і роману.

2. Жанр соціальної проблематики.

3. Жанр історіософічної та мітологічної візії.

4. Жанр художнього нарису-репортажу, спогаду.

Тут же треба зауважити: класифікуючи творчість Гуменної за цією жанровою різноманітністю ми мали на увазі також і її творчість, розгляненого вже нами першого, підрадянського, періоду її діяльності.

Придивімося ближче до кожного з цих жанрових циклів.

До циклу побутово-психологічного жанру належать такі твори: *Куркульська вілія* — збірка оповідань, *Чотири сонця* — збірка оповідань, *Мана* — повість і *Скарга майбутньому* — роман.

Цей перший побутово-психологічний цикл творів Гуменної цікавий насамперед тим, що авторка його найбільше й найдовше творчо використовує. Людина, як суспільна істота, з усіма її соціальними й побутовопсихологічними рисами, з добрими і злими, свідомими і підсвідомими вчинками — є основним об'єктом людинознавчих зацікавлень письменниці. Особливо об'єктивно зазвучав цей цикл у творах Докії Гуменної в другий, еміграційний, період її творчості. Одним із кращих оповідань цього періоду є "Куркульська вілія". Це лірична, з трагічними нюансами розповідь про трьох, колись розкуркулених і десятками років переслідуваних, селян, що у вихорі воєнного часу, старими і немічними, опинилися на своїй батьківщині. Але тепер вони вже не мають навіть де притулитися. Їх колишні хати або зруйновані давно, або заняті якимись громадськими чи культурними установами. І вони туляться тепер утрійку в якійсь напівзруйнованій райшурі на краю села і думають про втрачене життя, про велику й невігойну свою кривду. Розмови і спогади цих вистражданих докраю душ відбуваються саме на Свят-Вечір. Вони згадують молоді роки, порівнюють цей свій Свят-Вечір з тими, що бували колись. Сумовито жують ячмінні підпечки, гірко жартують, слухають тужні звуки Герасимовичевої сопілки, співають і одночасно гірко плачуть.

" — Герасимовичу, не треба плакати! — скинулася Меланка Демидівна. — Ще, Бог дасть, і ми трохи справимось, ще й ваша Ганя вернеться, ось тільки війна закінчиться. А може й музику свого з заслання побачите".

І всі троє застигли в мовчазних роздумах. Свят-Вечір. Ніхто не колядує і ніхто вечері не приносить.

Ці мовчазні роздуми, ця внутрішня душевна розпука, це почуття великої кривди людської, здавалось би, ведуть до

неминучої трагедійної розв'язки. Але авторка цього не хоче. Вона веде до іншого закінчення.

*"В цю хвилину, — читаємо далі, — з силою заторохтило у вікно і крикнуло:*

*— Дозвольте заколядувати!*

*... Враз якось усе ожило, задзвеніло. Наче вернулося з давніх дитячих літ веселе Різдво з колядою, зіркою й козою, з веселим реготом і голосними розвагами".*

І в хату ввійшов цілий гурт молодих людей. То Герасимовичева сестра Христя, єдина з усього роду, що після тяжких довголітніх мандрів вернулася до доньки в село, намовила зятя, сусідів і внуків відвезти вечерю братові і запросити його на вілію. І заgrimіла в дружньому співі "Нова радість стала..." На очах старих і знівечених життям людей сльози. Але це вже сльози радості і віри в життя. Це ж безсмертя роду їх, саме того роду, що виріс, зміцнів і став на ноги тоді, коли Герасимовичів знищували. І хоч одного Герасимовичевого сина вбили, а другого вислали, хоч одна дочка згинула в невідрадних умовах, а другу кудись вивезли, хоч "стара його пішла на той світ", але він, виявляється, не самотній. Він бачить перед собою великий свій рід, своїх людей. Вони запрошують його до сестри на Свят-Вечір.

*"Поїхали по знакомитій, колінкуватій дорозі на той куток, де народився, де прожив дитинство й молодість Герасимович. Туди, де б'ють цілющі джерела, туди, де безперестань наростають нові сили.*

*А величезна іскриста зірка ішла та й ішла над селом і все незакочувалася за обрій".*

Таке символічне закінчення. Але це символіка оптимістична. Символіка глибокої віри в безсмертя народу нашого. Це символіка того ідейного наставлення, що колись прозвучало в словах Івана Багряного: "Ми є, були і будемо ми!", а пізніше — в словах передчасно померлого Василя Симоненка:

*Народ мій є! Народ мій завжди буде!*

*Ніхто не переписав мій народ!*

У цьому основна ідейно-емоційна сила цього оповідання Докії Гуменної. "Куркульська вілія" написана ніби дуже просто. Без зайвих закрутів, експериментів. Але по суті у ній все

продумане, зважене і поставлене на своє місце. Авторські ліричні ремарки тільки зцементовують сюжет, надають йому стрункості й ідейно-мистецької виразності.

У цьому ж пляні написано ряд інших оповідань. Подвійність людської душі в умовах тоталітарної системи, як засіб самозахисту і самовияву, добре зображено в оповіданні "Невільник". Людина живе в подвійному світі. Один — це її внутрішній, захований у підсвідомості і лише інколи нагадує про себе у снах. Це світ справжньої, не замаскованої, не підробленої душі людської. Другий — зовнішній, підкреслено льояльний та, ніби, беззастережно відданий офіційній партійній догмі. Та сама психологічна ситуація людини подана в оповіданні "Біле — це чорне". Під тиском всевладної партійної машини людина, якщо хоче вижити, змушена до самонаклепу, до заперечення своєї власної правди. Два оповідання: "Чисте сумління" і "Фахівці" написані на матеріалі початку війни й окупаційної німецької політики. Пов'язані вони спільним персонажем Пилипом Тадейовичем, що діє в обох оповіданнях. У першому оповіданні ми знайомимось з Пилипом Тадейовичем, скромним службовцем районної пошти на Київщині, у той момент, коли все начальство пошти повтікало й залишило в касі сто тисяч карбованців. Пилип Тадейович знає, що це гроші державні. Що він мусить відвезти їх на центральну пошту в Києві. Що ці гроші не повинні потрапити до рук фашистів. Спакувавши гроші в наплечник, попрощавшись з дружиною, Пилип Тадейович попрямував пішки до Києва. На думці було: як упаде Київ, то із співробітниками головної пошти він теж подається на Схід. У Києві, на головній пошті — хаос. Гроші від Пилипа Тадейовича взяли, але його долею не цікавилися. Навіть говорити не хотіли. Огірчений, але з чистим сумлінням (здав же державні гроші) він вертається до своєї родини великим сосновим лісом.

*"І здається йому, що сосни краще за нього знають, чому він змінив своє рішення, чому вертається. Вони співають про світ сердечної людяності, правди, довір'я, — деь же воно має бути? Чи тільки в піснях?"*

Цей ліричний роздум, проїнятий вірою в людяність, правду, довір'я, замикає оповідання "Чисте сумління".

Життя Пилипа Тадейовича кінчається трагічно в оповіданні "Фахівці". Його німці повісили. Не тому, що він щось проти них



вчинив. Ні, просто тому, що він був у лаві закладників. Людина з чистим сумлінням шукала "сердечної людяности, правди, довір'я", а знайшла бездушність і жорстокість убивників.

Мотиви війни, кохання, приречености й розчарування, мотиви доби "остарбайтерів", "великого ісходу", Ді-Пі таборів звучать у багатьох інших оповіданнях цього циклу. Пріцікаву символіку корови Махи, як спадкоємниці старовинного тотемного божества єгиптян — корова, що носить на рогах сонце, її нещасне буття серед нерозумної і жорстокої людської породи, її міркування про війну і людей, серед яких вона мусить жити, маємо в оповіданні "Чотири сонця".

Образ знівченого війною вченого, здивачилого філософа, старого парубка, що опинився в безвихідді на руїнах Європи, і в дотепному діялозі з привидам-відьмою дає знищувальну критику сучасному "дурному і несправедливому" порядку у світі, вирізьблений в оповіданні "Зустріч під столом".

Хвилююча історія великого, спонтанного кохання одної дівчини, що спалахнуло і згасло десь у загравах та в руїнах збомбованих європейських міст під час війни, зображено в оповіданні "Заграви пожеж". Це тонко зроблений драматичний монолог дівчини про своє нездійснене кохання, яке, як вона каже, "вплелося химерною яскравою ниткою в те грандіозне полотно воєнної хуртовини".

## ПРОСИМО ВИПРАВИТИ:

У статті Богдана Рубчака "В колі Хорса", що була друкована в січневому числі *Сучасности*, на стор. 27 - 35, трапилася помилка з іменем автора книжки *The Anxiety of Influence*. Автором цієї праці є Гаролд Блум, а не Аллан Блум. За цю помилку автор статті просить прощення в поінформованих читачів.

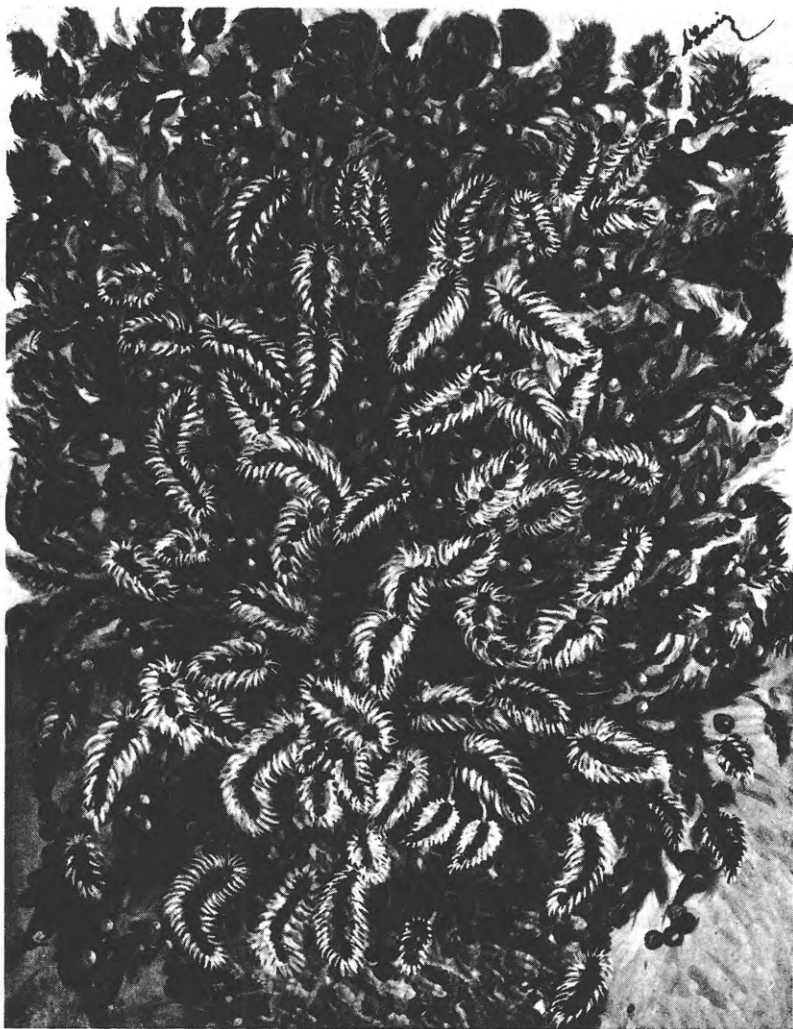
## НА ПОТОЧНІ ТЕМИ

Іван Кошелівець



У січні закрилася в Мюнхені виставка, що мала назву — "Мистецтво наївних". Назва дещо умовна. Може, точніше було б її назвати "Мистецтво самоуків". Але, певно, ця назва звучала б не так гарно. Насправді ж до категорії мистців, про яких тут мова, власне й зараховують самоуків, людей простого звання, які малярство не вважають за професію і щоденний хліб здобувають іншою працею, але, одержимі стихійним потягом до мистецтва, малюють у вільний час. Але й назва *наївні* теж великою мірою виправдана. Світосприймання цих людей, обдарованих Божою іскрою таланту, не підточене інтелектуальним раціоналізмом; у них, як сказав би Карл Густав Юнг, активніше, ніж пересічно, діють стимули уяви з глибин підсвідомого. З цієї причини їхнє малярство має мітичну основу, і це виявляється в мітично-казковій тематиці і зумовленій цим своєрідності рисунку, композиції і навіть кольористики, що з погляду сучасної людини сприймається як наївне.

Але очевидні й межі умовности: уся фантастично-мітична творчість Марка Шагала без остачі вкладається в наше умовне визначення наївного, але на виставках наївних його ніколи не побачите, бо Шагал маляр професійний. Ближчий до нас протилежний випадок: Катерина Білокур з села Богданівки на Київщині, незвичайність життя якої в тому, що, народившись сільською дівчиною, вона наче б не могла й помислити про інший життєвий шлях, як вийти заміж і стати статечною господинею, а вона, замість того — самотужки навчилася грамоти й почала малювати! Оце дуже типова біографія для тих малярів, що їх називають наївними. А тим часом творчість Білокур у наївне малярство повністю не вміщається. Щоправда, її картини рослинної тематики такі самі фантастичні, як і французької малярки Серафіни. Тут подібність до того разюча, що якби картину Білокур "Буйна" повісити в паризькому Музеї модерного мистецтва поруч з творами Серафіни — годі було б їх відрізнити. А з другого боку (і звідки воно могло взятися у сіль-



*Серафіна Люї: Листя і ягоди*

ського самоука!), в її виразно трагічного настрою автопортретах нічогісенько наївного немає: що насамперед в них впадає в око — це досконала малярська техніка. А вже й поготів далекий від наївного натюрморт "Сніданок". Таке міг намалювати професійний маляр тієї величини, що Поль Сезан, Анрі Матісс

чи Андре Дерен. Як комусь це порівняння здається перебільшеним, хай не поспішає іронічно посміхатися, не побачивши названої картини.

Так умовність означення у висліді може довести до спокусливого парадоксу: трудніше визначити, кого зараховано до наївних за творчістю, легше — за біографією, бо життя кожного, названого наївним, — це життя простої людини, виповнене щоденними турботами, далеко не пов'язаними з мистецтвом, часто до трагізму важке. Як у випадку згаданої Катерини Білокур: батьки, за твердо усталеним селянським звичаєм, ростили дівчину, щоб видати за хазяйського сина, а вона, де вхопить клопоть паперу — кидається малювати. І хто на нашому селі таку взяв би! Вона й прожила життя у злиднях, а під старість, коли почали опадати хвороби, й у важкій самотності.

Інші біографії чи то українських, чи інших майстрів наївного такі самі характеристичні своєю незвичністю для мистця. Анрі Руссо — прожив життя як скромний митний урядовець. Так його й прозвали — Митником. Та цей уже занадто відомий, щоб про його життя говорити докладніше. Хіба додати, що як помер — не було за що поховати, і на могильну плиту склалися його друг Робер Дельоне і господар дому, в якому жив Руссо, — Кеваль, а Г. Аполлінер вивів на ній грифлем епітафію:

*Любий Руссо, ти чуєш нас  
Ми вітаємо тебе  
Дельоне, його дружина, пан Кеваль*

*і я*

*Пропусти наші валізи без мита через  
небесні брами*

*Ми принесемо тобі пензлі, фарби і полотно...*

Згадана вище Серафіна, переважно тільки так на ім'я й знана, мало хто називає її за прізвиськом — Люї, частіше кажуть: Серафіна з Санліс (за назвою невеликого міста на північ від Парижу). Там Серафіна працювала прибиральницею і померла у притулку для старих. Поховати не було за що. А її картини, як і твори Анрі Руссо, прикрашають тепер світові музеї, і нема їм ціни.

Не такі трагічні, але не менш типові біографії таких, як Андре Бошан, городник з Шато Рено (на південь від Парижу), що до останнього дня свого життя працював на городі і малював лише у вільні години.



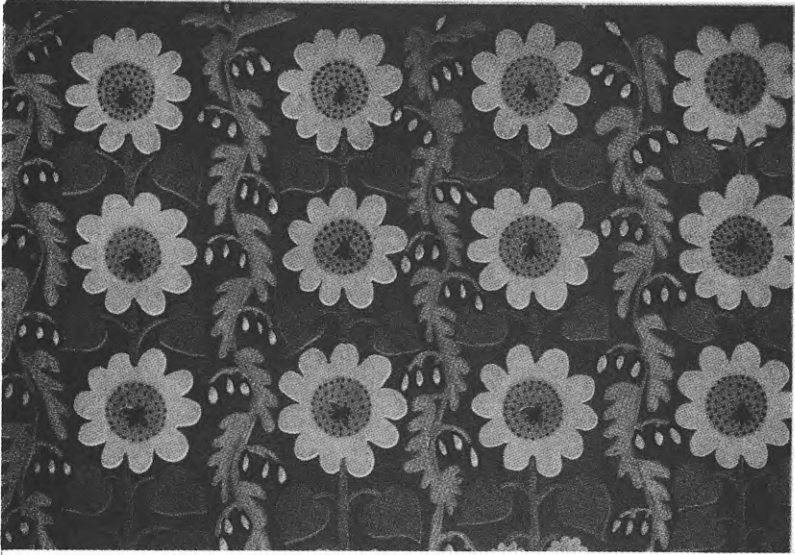
*Катерина Білокур: Автопортрет (1957)*

Це вже клясики наївного малярства. Список таких чи менш відомих з їх цікавими біографіями був би без кінця. Та чи не найкольоритніша з усіх буде біографія ближчого нам майстра — єдиного на виставці українця: Никифора (також без прізвища),\* названого — Никифор з Криниці, курортного містечка на Лемківщині. Там коло 1895 року він народився як син глухонімої жебрачки. Як і мати, вражений дефектами слуху і мови, Никифор мандрував по українських селах Лемківщини і за милостиню платив малюнками. Малював на шматках паперу, картону, на цигаркових коробках. З цієї причини його малюнки — переважно мініатюри: фантастичні міські пейзажі, архітектурні композиції, зовсім не подібні на існуючі в дійсності; для прикладу — церкви з прирослими до них будинками і з димарями на банях, з яких густо валує дим. Залюбки малював Никифор святих, часом і себе в їхньому товаристві, й автопортрети, очевидно, не менш фантастичні, ніж усе інше. Никифо-



*Никифор: Два автопортрети під парасолею*

\* *Енциклопедія Українознавства* подає аж двоє прізвищ Никифора: Дровняк і Криницький. Докладніше про життя і творчість Никифора див.: Вадим Лесич, *Никифор з Криниці* (Мюнхен: "Сучасність" 1967).



*Марія Примаченко: Соняшники (1962)*

ра вивозили на захід Польщі, як і всю українську Лемківщину після другої світової війни. Відкривши його, польські мистецькі кола намагалися забезпечити йому кращі умови праці. Але на всі ці втручання в його життя, нормальне в його розумінні, Никифорова відповідь була одна: він утікав до жебрачого життя в Криниці. Коли з 1950-их років почалися його виставки, спочатку в Польщі, а потім і в широкому світі, це нічого не змінило в житті Никифора. Та він і не мав уявлення про свою власну світову славу. Жебраком і помер 1968 року в Криниці. Сьогодні Никифор уже теж клясик наївного малярства. Знають його всюди, але найменше на Україні; тут — ледве з чуток, з віддаленого відгому крокування Никифорової слави по світу. Один з парадоксів підневільного життя нації.

Наївне мистецтво — старе, як світ. Але справжнє зацікавлення ним так званої освіченої публіки явище досить недавньої дати. Спричинився до цього передусім геній незаперечного короля наївних — Анрі Руссо, зокрема його тропічні пейзажі з неіснуючою в природі фантастичною рослинністю, серед якої можна бачити досконало намальованих левів, а іноді й тварин цілком фантастичних. Де в чому Руссо попереджав геть пізніших

сюрреалістів. Він помер 1910 року, але вже на кінець минулого століття припадає його знайомство і дружба з найвидатнішими малярами того часу (Тулюз-Льотрек, Гоген, Сера, Пісарро) і систематична участь у виставках сальонів "Незалежних" й "Осінньому", що свідчить про зростаюче зацікавлення наївними. Це не заважало, однак, Пабльові Пікассо ще в 1908 році влаштувати ніби вшанування Руссо, щоб поглузувати з нього. Пікантність улаштування полягала в тому, що Пікассо кпив собі, а Руссо церемоніал ушанування сприймав серйозно. Проте, Пікассо помилився, і Руссо був куди ближчий до істини, коли, звертаючися до Пікассо, сказав: "Нас тільки й є що двоє справжніх майстрів у малярстві: ти та я".

Натоді ледве чи хтось сприйняв би цю заяву поважно, але сьогодні ніхто не сумнівається в геніяльності Руссо, як і ніхто не буде заперечувати мистецькі якості малярства наївних взагалі. Навпаки, зацікавлення ним дедалі більше зростає. Може, тому що в професійному малярстві останніх десятиліть навіть добре ознайомленому з мистецтвом важко відрізнити шарлатанське від справжнього. У радянських умовах роля наївного більша й поготів, бож усе офіційне малярство, об'єднане в т. зв. "творчих спілках", замотеличилося там на варіяціях ленініани чи індустріально-колгоспних пейзажів. Справжнє, либонь, ще й лишилося тільки у творчості наївних чи, як там називають — народних (чи не єдиний випадок, коли цей термін, украй там збаналізований, вживається до якоїсь міри слушно) мистців: Катерина Білокур, Марія Примаченко, Ганна Собачко, Олександр Саєнко з Борзни, Макар Муха, Тетяна Пата. Список цей може бути довгий. Є на Україні села, славні як школа народного мистецтва: Петриківка на Дніпропетровщині. Щось зовсім подібне до того, як геніяльний з теперішніх югославських наївних малярів Іван Генераліч з села Глебіне заснував там малярську школу, яка тепер так і відома в світі, як "Глебінська школа".

Ходячи по залах мюнхенської виставки, ми з жалем констатували, що натовпи глядачів не юрмилися перед шедеврами українських майстрів. З тієї простої причини, що на виставці були представлені мистці з усіх континентів, також з соціалістичних країн-сателітів. Цим шляхом потрапив сюди і щедро представлений аж трьома десятками творів той самий українець Никифор: як маляр з Польщі. Не було лише з того похмуро ізольованого острова, якому на ім'я — Радянський Союз.



Байдуже, яка на це конкретно причина: звідси, за звичкою, що то інший світ, могли навіть забути запитати, чи в них є щось на таку виставку; звідти, як і було таке питання, могли не відповісти. Кажу, що конкретна причина мало важить. Головне власне в тому, що то зовсім інший світ. Його володарі не зацікавлені ні в якому мистецтві, вони радше воліли б мати в себе духовий вакуум. Тим більше вони бояться духових контактів з Заходом, навіть на терені наївного малярства.



*В словах є кров. Вони живуть, слова.  
Твоє життя — не вигадана повість.  
Не вбити пам'ять. І вона жива,  
І поруч з нею не вмирає совість.*

Це з Первомайського. Аж ніяково (за котрим уже разом?) нагадувати так відоме усім нам, що наші великі — і Шевченко, і Франко, і Леся Українка — таку вагу клали на силу живого слова. Але ось поет нашого часу знову, в 1968 році, з такою ж простою, як і глибинною силою висловлює те саме, пов'язавши живе слово з невмирущистю пам'яті й совісти. Чи не тому це, що наше слово так і не звільнилося й досі від загрози вбивства? І тільки доки воно живе — жива наша пам'ять і совість.

На початку 20-их років, після нашої поразки у війні за національну суверенність, здавався безсумнівним бодай один здобуток її: узаконення рідного слова. І літератури теж. Пізніше виявилось, що не зовсім так: остаточне утвердження слова закінчиться десь у майбутньому, разом з перемогою у війні за суверенність. Але тоді, мабуть, це не так було видно, як тепер. І письменник жадібно кинувся до джерел, надхнений тим самим, що прорік йому ще живий тоді його попередник:

“І тільки один лишився йому, чудному цьому народові, скарб од далеких прадідів. Цей скарб єдиний — то рідна мова і рідне письменство, тією мовою писане: обоє — як вираз його духової істоти, як символ його опрічності, як пам'ятка од минулого й надія на прийдущі, треба сподіватися — недалекі вже часи...”

Ці слова належать Сергієві Єфремову (*Історія українського*

письменства, т. I, 1919, стор. 10), якого ми називаємо сьогодні застарілим народником; але тут він, у передчутті нового відродження і в страху за його долю, був надхнений і висловлювався патетично, майже як Гоголь. До речі, ще раз про ту саму чудодійну силу слова.

Це надхнення поїняло у двадцятих роках усю нашу літературу. З нього вийшли і Тичина, і Яновський, і, хай дещо неохайний у лексичі, Хвильовий, що писав романтичні новелі наче б з насолоди впиватися чаром слова, сам ніби прислухаючися, як воно звучить. І ще інші, що як і лишилися живі, то так і не дійшли повноти творчого вислову і доживають віку, усунуті десь на літературну периферію, як, наприклад, людина великого таланту — Іван Сенченко.

Юрій Яновський помер у молодому віці, але ще далеко раніше почав занепадати як майстер слова. Саме на його творчості можна бачити й зник культури слова у першій стадії після погрому українського відродження. Його вершина — *Чотири шаблі* (1930). Не диво, що саме цей твір у спадщині Яновського належить до заборонених. Я переконаний, що причина заборони не лише в невідповідності змісту роману з офіційними тлумаченнями історії того часу. Чи не важливіше ще те, що це була апотеоза торжества українського слова, і літературні вожді нашого часу хочуть витерти це з пам'яті сучасників.

Цю силу роману Яновського (не замислюючися над його сюжетними слабостями) інтуїтивно розуміли й люди, не спокушені в тонкощах літературної науки, прості шанувальники слова. Ще й сьогодні можна зустріти перейнятих надхненням Яновського, що можуть напам'ять цитувати оцей знаменитий паж з *Чотирьох шабель*:

”На пісках росте воцанка менша; на водах конюшина біла, ситник ясноплодий, осока; на скелях перстач альпійський, шоломниця хмелювата, нечуй-вітер, тонконіг і миколайчики; на степах — чистотіл, чебрець, деревій голий, ковила, хизується грудниця жовта, шириця, серпій променястий та любочки осінні, похитується зміячка — жовта, як кульбаба, тільки висока, головатень степовий; а слава людська росте з єдности та відваги”.

Ще й у *Вершниках* (1935) чути того самого Яновського, хоч твір і більше припсований вимушеною тенденцією. А вже в *Київських оповіданнях* (1948) Яновського *Чотирьох шабель*

немає. Хібащо відчуєте, що їх писала людина доброї вдачі, сердечна, і тому навіть фальшиві постаті й ситуації опромінені в них душевною добротою. Та ще можете знайти десь поодиноке слово, яке Яновський, як чаклун непомітне для звичайного ока чар-зілля, умів знайти у занедбаних теперішніми літераторами мовних скарбах і перший вставити його в літературу. Ось характеристичний приклад. У *Київських оповіданнях* трапилося мені бозна відколи не вживане в літературі слово 'чарунка' — на означення чашечки в щільнику (Б. Грінченко, за рукописом І. Нечуя-Левицького на те саме означення дає термін — 'чарупка', рос. — 'ячейка').

Але повернімося від екскурсу в минуле до сучасності.

Наша теперішня література не милується вишукуванням свіжих слів, щоб вставляти їх у літературну мову, радше витрує спеціфічно українські слова, замінюючи їх кальками з російської. Не тому, що письменники не хотіли б цього робити: їм це заборонене. Взірцем літературної мови для них править лексика органу ЦК КПУ *Радянської України*, усе ж інше, шукання слова свіжого, не уштампованого, літературні вожді презирливо плямують копірськими у "словникових холодинах" (термін, запозичений ними у Павла Тичини).

Мушу застергтися проти спрощеного розуміння висловленої тут думки. Справа не в самому слові: добірне чи ні, саме собою воно неутральне, не добре й не зле; влучно воно дібране чи ні — перевіряється в його природній функції: висловлювати думку. Як ця остання фальшива, найдобріші слова нічого не зарадять, навпаки, — нададуть їй ще більшої карикатурності. Безвихідна біда літератури соціалістичного реалізму і є в тому, що їй приписано брехню видавати за правду.

Відчуваючи свою безпомічність, письменник борсається в намаганні надати переконливості фальшивій думці, накопичує голосні і, на його думку, красиві слова, впадає в патетику, а досягає протилежного: порожнечі, в якій вражає втрата чуття живого слова. Тут джерело занепаду культури мови.

Щоб не говорити абстрактно, ось приклади. Для ілюстрації лише два, хоч їх можна черпати без кінця з кожної газетної, журнальної і книжкової сторінки.

Поет, що появився в друку разом з шестидесятниками, але в тому стислому розумінні, в якому ми цей термін вживаємо, шестидесятником не став, і саме тому вибився тепер на помітне місце в літературній номенклатурі, — пише в *Літературній*

Україні статтю з приводу нагородження Миколи Бажана званням героя соціалістичної праці. Вона починається словами:

"Так доречно над осіннім садом Миколи Бажана, де віти гнуться під вагою потужних (sic!) плодів, зійшла Зоря (з великої букви в оригіналі — І. К.) високої урядової нагороди..."

Можна допустити, що завжди знайдеться "подобострастний" автор, який висловиться в отакому торохтійському стилі. А редактори, а інші, що читали, і сам Бажан? Невже глухота на слово стала такою загальною, щоб ніхто й не зауважив, що ця фраза і ще слова з тієї ж статті на подобу того, що Микола Бажан (далі дослівно) "належить до тих мистців, які віддали свої кращі роки і рядки (підкреслення моє — І. К.) утвердженню..."\* і т. д. — перетворюють високу патетику авторового задуму на словесну карикатуру? Таж це впритул сусідує з славнозвісним "На городі бузина..."

Другий приклад з художньої літератури.

Уже кілька років методично, не даючи йому віддихнути, гноблять Євгена Гуцала, якому сам директор департаменту літературознавства Микола Шамота закидає "дрібнотем'я", брак актуальної проблематики тощо.

Що ж лишалося письменникові, який, видно, будь-що хоче друкуватися, як не перейти від "дрібнотем'я" до "великих" тем? Він і взяв собі в теперішній кон'юнктурі — найбільшу і "най-святішу": братання з росіянами. Що з цього вийшло, читач дізнається, прочитавши у *Вітчизні* (1974, ч. 9) повість Гуцала *Тепла осінь*.

Це сантиментальна історія відвідин "руського побратима" з Курщини в українському селі Бережанах. Тема порожня й безплідна, як євангельська смоківниця. Усе в ній приречене потонути в фальшу. Слово р е а л і з м ніби зобов'язувало б писати про реально існуюче. Але в соціалістичному реалізмі друга частина цього означення далеко ширша: не лише можна, а й конечно писати про речі не так дійсно існуючі, як бажані, щоб вони були. Саме така особливість "реального" матеріялу повісти Гуцала. І як тут набереш друкованих знаків на повість, не зловживаючи розтягнутими пейзажами й описами іншого гатунку, підсолдженими сантименталізмом?

Та це не Гуцалів винахід: у зловживанні довгими пейзажами

---

\*Обидві цитати з статті Бориса Олійника "Зоря високої нагороди", *Літературна Україна* від 1 жовтня 1974.

і сентиментальними розумуваннями він має багатьох попередників, зокрема й серед таких "великих", як Михайло Стельмах й Олесь Гончар. Щоправда, ці два, наче втомлені такими вправами, за останні роки якось відійшли на задній плян. На їх місце висунувся уже остаточно позбавлений почуття міри Павло Загребельний.

Щождо Гуцала, то досі він не претендував на "велику" літературу і не виходив за межі "розумної битопіси", в якій його творчість була ціхована почуттям міри й культурою, відповідальним ставленням до слова. Тепер, як зігнали його на "велику" тему, — "спортився" хлопець. Набираючи друкованих знаків, пішов він у довжелезні пейзажі. І на лихо отакі торохтійські (чи хто сприймає їх як зразки майстерного стилю?): "Деся за перевеслом горбатого обрїю, що весь видимий світ ізв'язав у тугий та дозрілий сніп, зводилося сонце..." і т. д.

Читаючи таке, з острахом запитуєш себе: чи в цитованих зразках уже дійдено межі занепаду словесної культури, чи тут межі взагалі немає?

## ВПЛИВ ФАКТОРА ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ (II)

(СПРОБА ЕКОНОМІЧНО-ІНЖЕНЕРНОЇ АНАЛІЗИ)

*Степан Ю. Процюк*

### IV

If we could first know where we are and whither we are tending,  
we could better judge what to do, and how to do it.

Abraham Lincoln, June 1858.

Так, на більш характерних прикладах ми показали підґрунтя недоброякості шумно розрекламованих великих індустріальних новобудов України у лише двох найбільше спектакулярних ділянках: металургії та енергетиці. Подібних прикладів в інших ділянках народного господарства можна знайти безліч — при чому треба мати завжди на увазі, що вони є п р а в и л о м, а не в и й н я т к о м. Про сільське господарство не будемо тут говорити, раз тому, що автор не є фахівцем у цій ділянці, а далі й тому, що воно стало вже просто с и м в о л о м незарадності та відставання радянської системи. Цей експеримент коштує державу більйони карбованців втрат, і як ми згадали на початку праці, він є часто головною причиною болісного, а то й небезпечного торговельного дефіциту СРСР.<sup>34</sup>

Трагічно закінчилися такі проекти як іригації засушливого півдня України та Криму. Побудова багатьох, до кінця непродуманих, та технічно як слід неоснащених гребель і водоймищ на Дніпрі, Дону та Дністрі зумовила з а с о л е н н я величезних територій, засолення і майже загибель Озівського моря, ерозію тисячів гектарів врожайної землі, зникання піскових пляжів Криму та берегів Чорного моря біля Одесі. Мажорні заголовки матеріалів радянської преси, зразка: "Київ — місто приморське"

(*Радянська Україна*, 2 вересня 1965 р.), чи "Кінець сухого Криму" (*Советский Союз*, Но. 10, 1967) переіменились у сьгоднішні мінорні заголовки зразка "Беды Присивашья", "Эрозия почв на Дону" (обидві статті [автори: Е. В. Львова, В. Ф. Проценко] появились у журналі *Природа*, "Рятуймо Озівське море?" (*Soviet Weekly [London]*, July 14. 1973), чи подібно: Рятуймо Каспій, Рятуймо Байкал і т. д. Якщо йдеться про Озівське море, то ще в 1968 р. видатні радянські вчені К. А. Виноградов та Д. М. Толмазин перестерігали перед перспективами загибелі Озівського й Чорного морів під такими вимовними заголовками як: "Чи буде впадати Дніпро, Дністер та Дунай в Чорне море?", "Голуба пустиня", "Грядуща катастрофа" і т. п.<sup>35</sup> Не минуло й п'ять років, коли їх перестороги справдилися. Озівське море стало мертвим морем, його засоленість, через задержання вод Дону та Кубані, зокрема побудовою Цимлянського водоймища, досягла в 1972 р. 13 г. на 1 літр води, що є верхньою, летальною границею для більшості морських живих організмів. Радянські вчені (М. Осмер, А. Черемних, і інші) розробили проєкт (але без гарантії успіху) нових незвичайно комплікованих систем гребель на самому долішньому бізі Дону та на Керченському перешийку. Їх будівництво триватиме, за, очевидно, оптимістичними підрахунками, 7 до 8 років. Скільки воно коштуватиме, не пишуть, але із масштабів конструкцій кожний досвідчений інженер-будівельник може дати оцінку, що йтиме в бiльйони карбованців. Отже в 1974-1980 рр. треба буде бiльйонних інвестицій на те, щоб коригувати шкоди, заподіяні такими ж бiльйонними інвестиціями, що пішли в 50-их рр. на будівництво непотрібних гребель і водоймищ Цимлянського гiдровузла та проблематично успішних схем іригації Подоння чи Криму. Іншими словами — згадані проєкти коштували населення приблизно в двічі більше за кошти, преліміновані в первинному бюджеті споруд. А отже ефективність капіталовкладень, і ефективність "нової техніки" становлять половину запланованої. Трагічне тут ще й те, що і найновіші проєкти гребель, наприклад, на Дністрі не враховують болючого досвіду колосальних нових проблем, зумовлених будівництвом гребель на Дніпрі<sup>36</sup> та на Дону. Дубосарська та Могилів-Подільська ГЕС створюють непередбачені труднощі і втрати (льодові запори), і вслід за цим великі повені,<sup>37</sup> ефективність капіталовкладень буде і тут різко зменшена перспективними асигнуваннями, спрямованими на елімінування цих втрат.

Обмежені об'ємом статті ми не будемо приводити більше прикладів відставання техніки, проте зупинимося ще тільки на одній ділянці, яка зараз є у фокусі уваги всього світу, а саме на ділянці обчислювальних електронних машин ЕОМ (-компютери). Поступ у цій справі вважається загальномирним технічного прогресу країни, і приклади застосування автоматичної контролю виробничих процесів та технічних і народногосподарських об'єктів є тут найкращою ілюстрацією.

Нам видається, що в цьому питанні в нас панує невинувато оптимістичний погляд, побудований на фальшивих звідомленнях радянських джерел, зокрема преси, призначеної на закордон. В дійсності в ділянці ЕОМ відстає СРСР дуже далеко від Заходу, про що мали нагоду переконатися наочно численні західні спеціалісти, які побували в СРСР в останніх роках. Цікаво, що думки, висловлені в пізніх 60-их рр. були більше оптимістичними від вражень 70-их рр. Так Іван Берені міг написати ще в жовтні 1970 р., що СРСР та держави східноєвропейського блоку плянують побудувати до 1975 р. 33 тисячі компютерів.<sup>38</sup> Але найновіша (дев'ята) п'ятирічка СРСР дає обережно цифру лише 12 до 15 тисяч компютерів третьої генерації (для СРСР), при чому стало відомо, що до вересня 1973 р. жодний з них не був ще введений в дію. За думкою деяких експертів СРСР відстає від США в будівництві ЕОМ на не менше 10 років.<sup>39</sup>

Коли в США працюють над удосконаленням компютерів четвертої генерації на базі друкованих електронних мікросхем (printed circuits), в СРСР ще сьогодні діють як наймодерніші компютери другої генерації (наприклад, Менськ— 32, БЕСМ-6, спроектовані, до речі, ще в 1965-1969 рр., відповідають приблизно американському перестарілому типові ІВМ-7094), а й вони застосовуються лише у військовій промисловості та в наукових інститутах виключної ваги. Компютери серії "РЯД" (моделі: 1020, 1030, 1040, 1050), спроектовані в 1969-1970 рр., що відповідають американським компютерам зразка ІВМ-360, знаходяться лише в стадії початкової продукції. Американська делегація, що побувала на 29-ій науковій сесії радянського радіотехнічного товариства ім. А. Попова в Москві (5-7 червня 1973 р., т. зв. "День Радіо") бачила лише один компютер серії РЯД-1020 в стадії монтування в Київському Інституті Кібернетики ("far from operative").<sup>40</sup>



Скільки власне компюторів введено до сьогодні в дію в СРСР невідомо, загально користуються висловом "декілька тисяч"; явно оптимальна цифра пляну на 1975-1980 рр. передбачає продукцію 3000 компюторів річно. У порівнянні з парком компюторів США ця кількість є мізерною, ще в 1965 р. діяло в США 23 тисячі ЕОМ, а в 1970 р. уже біля 63 тисячі, при чому мається на увазі великі одиниці, а не, наприклад, міні-компютери типу, скажім, Honeywell-516. Крім цього, як ми вже згадали, в СРСР компютери вживаються лише у винятково важливих науково-дослідних установах, у воєнному секторі (літакобудування, ракети, інсталяції флоту), та ще в центральних бюрох статистичного обліку, кількість компюторів у промисловості, торгівлі чи інших секторах економіки країни є дуже незначною.

Україна чи власне Київ є одним з головних центрів проектування а також будування ЕОМ, тут створено дуже цікаві зразки ЕОМ,<sup>41</sup> але це здебільша ЕОМ індивідуального застосування та не надто великої потужности, у специфічній площині їх ефективність є задовільною, проте вони таки не дорівнюють американським ЕОМ широкого застосування, наприклад, компюторів IBM-360. Видатний американський експерт Вейд Б. Голланд (Wade B. Holland) пояснює у своїй блискучій аналізі причини, які стоять на перешкоді швидкому введенні в СРСР компюторів третьої генерації,<sup>42</sup> найважливіші з них: недопасованість допоміжної апаратури (модерні компютери мають т. зв. модулярну структуру, себто складаються з пов'язаних із собою окремих ЕОМ та пристроїв і електронних кабінетів, що працюють як цілість), недостатки в програмуванні задач компюторів, частий брак запасних частин, підпорядкованість підприємств, які будують компютери надто багатьом адміністративним одиницям (міністерствам, Главкам, комітетам і т. п.). Справа *теоретичної*, наукової розробки проблем математичних машин стоїть на Україні дуже високо, але широке їх застосування відстає на добру декаду від стану на Заході.

Може ніщо краще не свідчить про це відставання, як угода між Комітетом в справах науки й техніки при Раді міністрів СРСР та американським концерном The Control Data Corporation (Міннеаполіс) із дня 23 жовтня 1973, доповнена пізнішими уточненнями, згідно з якою згаданий концерн повинен протягом найближчих 10 років допомогти організувати в СРСР

виробництво особливо потужних комп'ютерів (т. зв. серія 6000), які єдині в стані координувати працю мережі обчислювальних центрів у всесоюзному масштабі. За приблизним підрахунком ця допомога коштуватиме СРСР в крайній мірі 500 мільйонів доларів (золотою валютою?)<sup>43</sup> Коли взяти до уваги, що в 1974 р. за пляном мало б піти в СРСР на розбудову справи комп'ютерів біля 2 мільярди рублів, то доля оплати закордонного "Know-how" є дещо надто високою (треба мати на увазі, що умова з The Control Data Corporation не є одинокою, СРСР вже від кількох років купує британські і французькі комп'ютери, і веде переговори з іншими американськими фірмами [наприклад Дженерал Електрик]). Відкритим є теж питання, наскільки ця західня допомога дійсно допоможе станові в СРСР. В останньому часі почали появлятися голоси американських експертів, спрямовані проти експортів техніки ЕОМ до СРСР,<sup>44</sup> одержувати ж з США зразки перестарілої конструкції радянським колам не цікаво. А втім на початок 1974 року стан в СРСР став дуже невеселим. Загальна кількість усіх ЕОМ у вжитку в СРСР вносить за дуже оптимістичною оцінкою біля 10 тисяч, тоді, коли США мають їх 125 тисяч, в тому 60 тисяч комп'ютерів широкого вжитку. Така ж важлива установа як Госплан СРСР (Держплан) в Москві має ледве 11 комп'ютерів — 8 радянських та 3 британські (Henry Lieberman, N. Y. T i m e s, 13 December 1973).

Тісно пов'язана з комп'ютерами справа автоматичних систем управління (АСУ) великими об'єктами промислового сектора не розв'язана так успішно, як це виходило б із повідомлень радянської преси. З однієї сторони масмо такі амбітні проекти як спроба опрацювати баянс запотребування в сировині та матеріялах цілих великих ділянок народного господарства,<sup>45</sup> чи навіть спроба організувати центральний банк даних всіх АСУ для цілої УРСР (при Українському Науково-дослідному Інституті тахнічної інформації в Києві).<sup>46</sup> а з другої сторони подаються до нудоти завжди одні й ті самі, зараз уже застарілі приклади застосування АСУ, наприклад, на Львівському заводі телевізорів. Нам дивно, що радянські автори самі не помічають карикатурности таких прикладів. Інсталяція АСУ була введена на згаданому Львівському заводі ще в 1967-1968 рр. (див. *Радянська Україна*, від 24 грудня 1970 р.), а говорять про неї далі, як про "новизну" і в 1972-1974 рр. Між тим, навіть за

офіційними даними, введення в дію згаданої АСУ вможливило заводіві "завершити" п'ятирічку на пів року раніше, себто лише на 10% часу раніше запланованого речення (див. *Економіка Радянської України*, но. 2, 1971, стор.12). Постає питання: чи економія порядку 10% виправдує мільйонне капіталовкладення у швидше експериментальну АСУ?

## V

З'ясуванням маргінального питання діапазону та рівня застосування компюторів в українській економіці ми хочемо закінчити ту частину нашої праці, в якій ми приводимо зразки відставання і насамперед інженерно-технічної недолугости спектакулярних, народногосподарських проєктів, якими офіційні кола в СРСР намагаються чаклувати і своїх і чужих. У загальному доцільно перестерегти загал перед епітетами типу: "найбільший в Європі", "найпередовіший у світі", "найпотужніший в країні" і т. п., якими аж надто часто рясніють радянські звідомлення. При докладнішій аналізі неодмінно виявляється, що б у к в а л ь н о ж о д н и й із розхвалюваних об'єктів промислового будівництва ніяк не заслуговує на таку характеристику. В УРСР (і СРСР) сьогодні немає жодної такої потужної і такої модерної доменної печі як у Дюнкерку й Франції, в Дуїсбургу в Німеччині, і насамперед на заводах Фукуяма в Японії; жодна з електростанцій в УРСР не є "найбільшою" в Європі, жодна в СРСР "найбільшою" в світі.<sup>47</sup> СРСР не може дати на світовий ринок ні одної автомашини, ні одного літака, ні одного верстату, ні одного інструменту чи приладу, які б можна назвати якісно кращими за передову продукцію Заходу.

Пора покінчити в нас із такими мітами, що ось на Україні широким фронтом розгорнулася автоматизація виробничих процесів, що всюди діють компютори, що Україна має густу сітку транспорту, що на Україні є великі астрономічні обсерваторії і под. Усі ці міти й неточності поширює своя таки еміграційна преса, передрукуюючи безкритично відповідно спрепаровані радянські, пропагандивні комунікати. Факти й цифри дають зовсім іншу картину. Рівень механізації в одній з найбільше показових ділянок промисловости України — в автобудуванні досягає в 1972 р. лише 60% тоді, коли в Детройті він становить 87%.<sup>48</sup> В пресі появилася відомість, що в народне

господарство України впроваджено в 1972 р. майже 700 тисяч винаходів і раціоналізаторських пропозицій (як цю цифру перевірити?), але всі вони разом дали 710 мільйонів карбованців економії, себто на кожний винахід припадає ледве одна тисяча крб. економії! А що залишиться, коли відтягнути тут премії, які виплачено винахідникам і новаторам? Від багатьох років українська статистика подає дані щодо створення нових типів машин і устаткування на Україні [648 в 1958]; ця цифра зменшилася в декаді 1960-1970 рр. з 647 в 1960 р. до 603 в 1970 р. (див. *Народне господарство Української РСР*, Ювілейний статистичний щорічник, Київ, 1972 стор. 63), але хитро промовчується дані щодо кількості типів машин, продукцію яких зовсім припинено через перестарілість, а то просто антикварність деяких типів. Коли відняти останню цифру від першої, тоді діапазон обслуговування економіки країни машинним устаткуванням вийде дуже далеким від імпазантного.

Усі наші підручники та довідники повторяють до останніх днів нісенітницю про порівняно "густу" мережу шляхів, особливо ж залізничних шляхів на Україні, і треба було аж досліджень (і відваги) грузинських учених, щоб показати, що Україна сьогодні забезпечена вдвічі слабше залізничними шляхами, за Казахстан, чи Туркменію. Забезпеченість України автошляхами також на багато менша за забезпеченість того ж Казахстану, Білоруси чи навіть Киргизії.<sup>49</sup> Наші джерела все ще йдуть за трафаретом, який народився в деяких галицьких публікаціях з-перед 50 років, який підкреслював заслуги старої Австро-Угорської імперії в розбудові залізниць та битих шляхів ("гостинців") на території західних областей України, а далі надмірно підносив вагу капіталовкладень бельгійсько-французьких монополій в розбудові залізниць східної України у ХІХ в.

Західних дослідників доводить часто до злоти на в м и с на плутанина вимірювальних одиниць радянських звідомлень. Так, наприклад, в ділянці металургійного будівництва ми зустрічаємо раз дані щодо ужиткового об'єму доменної печі, другий раз щодо добової продукції домни, третій раз говориться про валовий випуск цілого металургійного заводу, четвертий про знімання чавуну з одиниці виміру печі і т. д., при чому мова йде про одну й ту саму домну, а перемноження відносних специфічних показників ніколи точно не згоджується. Повне перемішання основних понять та характе-

ристик панує в ділянці комп'ютерів. Відомий американський експерт Дж. Дібольд (Diebold) правильно каже, що радянські звідомлення додають тут слонів і мух разом. Комп'ютер комп'ютерові нерівний, і цифра, скажім, 2 000 комп'ютерів в УРСР власне нічого не значить. Треба обов'язково зазначити, до котрої *генерації* дана група комп'ютерів належить. Комп'ютери різних генерацій технічно й економічно зовсім різні. Німецькі спеціалісти розподіляють комп'ютери на т. зв. універсальні (universal-einsetzbare Computer), в 1973 р. було їх у західній Німеччині 9 910; обчислювальні машини спеціального призначення (Prozessrechner), тут належать теж комп'ютери як компоненти АСУ, їх було 4 710; і врешті процесори (перероблювачі) даних (Datentechnik), яких є дуже багато. Базою такого розподілу є не так гола потужність ЕОМ (яка промовляє швидше лише до спеціалістів), але передусім їх ціна, вагу якої розрізняє кожна людина. Так середня ціна комп'ютерів останньої категорії лежить в границях 45 тисяч німецьких марок, ціна ЕОМ для виробничих процесів підходить до 200 тисяч нім. марок, а ціна "правдивих" універсальних комп'ютерів досягає рівня кількох мільйонів нім. марок кожний. Радянська статистика часто перемішує ці різниці і подає туманні, а то й просто фальшиві дані.<sup>50</sup>

Такі звідомлення, а також атракційні кольорові фотознімки у радянських пропагандивних журналах (маємо на увазі журнали, що друкуються чужими мовами, а часто в закордонних друкарнях, наприклад, Soviet Union) ніяк не можуть бути підставою для оцінки якості чи ефективності новобудов у СРСР. Треба персонально і не один раз бачити ці споруди в дії, і завжди треба їх п о р і в н я т и із подібними спорудами на заході, щоб усвідомити, наскільки західня техніка передових індустріяльних країн все ще випереджує радянську техніку. Без такої *порівняльної аналізи* всі наші враження, а тим більше висновки щодо стану техніки й економіки в СРСР чи УРСР є недобросовісними, і жодної серйозної критики не витримують.

## VI

When I say a thing is true, I mean that I cannot help believing it. I am stating an experience as to which there is no choice. But I do not venture to assume that my inabilities in the way of thought are inabilities of the universe. I therefore define the truth

as the system of my limitations, and leave absolute truth for those, who are better equipped.

Oliver Wendell Holmes,  
Illinois Law Review, 10 (1915)

Якщо б ми хотіли перейти від окремих найбільше характерних прикладів невідрадного положення економіки України до широкої аналізи її стану під сучасну пору, то насамперед ми хочемо звернути увагу читачів на вже опубліковані праці, в яких дана була вдала спроба показати експлуатацію України, зокрема показати трюки фінансово-бюджетної політики Москви, в яких сьогодні якраз і виявляється ця експлуатація. Показовою тут є праця З. Мельника п. з. "Економічні стосунки між Україною та Московщиною", що надрукована в журналі *Визвольний Шлях*, ч. 1. 1971, стор. 12-27. Ця стаття це власне обширне резюме багатьох праць З. Мельника на тему фінансової політики в УРСР, що появились у різних українських та англومовних журналах, а також окремою книжкою.<sup>51</sup> Борис Левицький у своїй статті про союзний розподіл праці (*Український Самостійник*, ч. 155-156, липень-серпень 1970, стор. 13-21) та Всеволод Голубничий у статті "Економічні зв'язки між УРСР та ЧССР" (*Український Самостійник*, ч. 159, листопад 1970, стор. 10-15) звернули вже давно увагу на факт "окуплення" приязні східноєвропейських сателітних держав українськими вимушеними експортами до цих країн, які являються *найновішою* ланкою в модифікованій системі експлуатації України. Вагомий вклад внесли в справу вивчення стану економіки України в системі всесоюзної економіки англумовні праці Івана Коропецького, Володимира Бандери, Ярослава Білінського, тривке значення мають праці Михайла Борецького якраз про стан техніки в США та СРСР та про його вплив на господарську силу обох країн.

Питання, яке порушив В. Голубничий видається нам особливо важливим. Цю проблему називають зараз часто проблемою інтеграції економіки країн східної Європи. Між тим нещодавно оголошено ряд нових даних, які однозначно свідчать про те, що деякі ключеві ділянки промисловости Польщі, Чехо-Словаччини та Мадярщини стали з ласки Москви прямими п а р а з и т а м и на тілі української економіки, вони працюють виключно за рахунок українських ресурсів, Україна ж несе через таку політику колосальні втрати.

До речі, більшість звідомлень говорить тут про загальні експорти СРСР до сателітних держав і тільки точніша аналіза розкриває рішальну долю України в цих експортах.<sup>52</sup> Так Мадярщина одержала з України в 1960-1970 рр. 22.0% всіх своїх імпортів вугілля та 95.0% всіх своїх імпортів залізної руди. В одному 1970 році це означало більше 400 тисяч тонн вугілля та біля 26 мільйонів тонн залізної руди.<sup>53</sup> Болгарія одержує з України 91% всього свого запотребування в залізній та мангановій рудах, та 100% запотребування брунатного вугілля. Майже всі нові підприємства Болгарії були збудовані за кредитуванням і технічною допомогою УРСР, доля цих підприємств виносила в електронній промисловості 70%, в металургії біля 90%, а в кораблебудуванні цілих 100%.<sup>54</sup> Україна побудувала в Болгарії всі нові заводи чорної металургії, всі заводи азотних добрив, 85% всіх прокатних потужностей, 60% всіх електростанцій.<sup>55</sup> Колосальні транспорти української залізної руди та манганової руди ідуть рік-річно в Польщу, проте не тільки іде туди руда, але ряд основних будівельних матеріалів, газ, а навіть вугілля.<sup>56</sup> Також начебто високорозвинута східня Німеччина задовольняє своє запотребування в залізній руді в 100% з українських експортів, вона одержує далі з України 75% потрібного прокату, 30% кам'яного вугілля, 38% тваринного масла. Стан в 1975-1980 рр. погіршає ще більше. Коли експорт залізної руди з України до сателітних держав виносив в 1966-1970 рр. 72 мільйони тонн, то в 1971-1975 рр. передбачається він в об'ємі вже 94 мільйонів тонн, а в 1976-1980 рр. аж 116 мільйонів тонн. Так же мається справа з експортами української манганової руди й вугілля. В 1960-1970 рр. експорт манганової руди до сателітів виріс з 900 тисяч тонн річно до 1.2 мільйона тонн, а вугілля з 1.2 мільйона тонн до 2.4 мільйона тонн (себто вдвічі!). Зобов'язання УРСР супроти країн КОМЕКОН-у<sup>57</sup> в цих продуктах збільшиться до 1980 р. приблизно на 50%. Сателітні країни платять за імпорти з УРСР (формально з СРСР) в плані дуже комплікованих білятеральних торговельних умов, кредитами з СРСР розрахованими на 15-20 років, частина з цих вplat іде на реінвестиції в підприємства рудодобувної промисловости СРСР, але лише в незначній мірі на Україні, в більшості ж у новоосвоюваних районах Сибіру.<sup>58</sup> Таким чином Україна оплачує своїми експортами розбудову Сибіру.

Східноєвропейські сателітні держави дістають з України не

лише майже всю сировину потрібну для їхніх штучно створених металургійних підприємств, для електростанцій, хемічної промисловости, але і колосальні кількості з е р н а , та взагалі сільсько-господарської продукції, зокрема цукру та товшів. Треба усвідомити, що без українських достав хліба населення Польщі, Чехо-Словаччини чи східньої Німеччини перебувало б у стані перманентного голодування. Нижче приводимо таблицю, яка показує, як росли екпорти зерна з СРСР (УРСР) для її голодних сусідів у 1961-1971 рр. в тисячах тонн, (за звідомленнями "Внешторга" СРСР за відносні роки):

[в середньому річно за період]

	1961-1963	1967-1969	1970-1971
Польща	762	1048	1603
Чехо-Словаччина	1376	1385	1434
Сх. Німеччина	1850	1310	1755

Ці екпорти (про додаткові екпорти до Куби, Північної Кореї чи навіть Єгипту тут не згадуємо) становлять фатальне й дуже болюче навантаження для сільського господарства України. Дивне те, що наші спеціалісти, які багато розписувалися про вивіз зерна з України в Росію, якимось не доглядили, чи промовчали екпорти до сателітних країн, які в 1970/71 р. перевищили 5 мільйонів тонн.

Платіжні розрахунки за ці екпорти є так само компліковані, як і платежі за промислові екпорти з України. Здебільша ідуть вони в рахунок кредитів, які сателітні держави дістають від СРСР, а пізніше їх сплачують у великій мірі своєю готовою продукцією. Справа в тому, що СРСР як єдиний партнер КОМЕКОН-у, що розпоряджає потужними золотими резервами (в 1971 р. обраховано їх на 5 до 6 мільярдів доларів, див. свідчення жидівського експерта з Польщі Адама Зваса в *New York Times* від 20 квітня 1971 р.) не хоче брати, скажимо, від Польщі чи Чехо-Словаччини їхніх "злотих" чи "корон" та перераховує по некорисному для цих валют паритеті.<sup>59</sup> Проте нарікання сателітних економістів не завжди мають підставу, бо їм можна протиставити нарікання радянських економістів про неспівмірно низькі експортні ціни на такі продукти СРСР як нафтова ропа, природний газ, залізна руда та електроенергія,



себто експорти, без яких сателітні держави зазнали б повного краху.<sup>60</sup>

“Викачування” багатств України за кордон не обмежується промисловою чи сільськогосподарською сировиною. Так щоб дати ще лише один приклад згадаємо маловідомий факт про те, що один Ворошиловградський завод ім. Жовтневої Революції виекспортував в часі між червнем 1969 р. та червнем 1973 р. 500 тепловозів (типу М-62) для чехословацьких залізниць, що становить третину цієї продукції заводу. У тому самому часі завод вислав до східньої Німеччини 400 тепловозів типу V-300 (потужність 3000 НР), а до Болгарії, Польщі, Мадярщини та Північної Кореї дальших 1500 льокомотив. Коли взяти на увагу, що вартість однієї льокомотиви виносить приблизно в середньому 120 тисяч крб., то вартість експортів цього одного заводу в 1969-1973 рр. досягає суми біля 300 мільйонів крб. <sup>61</sup>. Не згадаємо тут засекречених, чи принаймні притаєних ділянок експортів, якими є наприклад екпорти української титанієвої руди (губки). Як відомо багаті поклади цієї руди відкрито в гравію українських рік ще в 50-их рр.,<sup>62</sup> а з 60-их рр. їх переробляють на Україні у великому масштабі на новому титано-магнієвому комбінаті на передмістях Запоріжжя, звідки і виходить більшість радянських експортів титанієвої губки, в тому й до США. Те саме стосується експортів нікелю, який є, до речі, дефіцитним металом в самому СРСР; продукція Побузького нікелевого заводу на Кіровоградщині (перша черга його стала до ладу в 1973 р.) призначена в значній мірі на експорт.

У зв'язку з процесами інтеграції економіки України з дефіцитною по своїй природі економікою сателітних країн народилася нещодавно гіпотеза-здогад про відсепакування економіки України від економіки Росії і скерування її на зв'язки з іншими країнами східньої Європи. Покищо ми не знаходимо жодних підстав для такої гіпотези, цю “заспокоюючу” гіпотезу, власне кажучи, треба відкинути. Діло в тому, що немає ніяких слідів якогось відсепакування економіки України від економіки Росії (докладніше треба казати РРФСР), навпаки в 1960-1970 рр. можна привести численні докази ще більшого й міцнішого пов'язання потоків продукції обох районів. Навіть проєкт створення одного великого економічного району з території України і ряду областей території Кавказу й Передкавказзя

суперечить доволі виразно згаданим вгорі гіпотезі. Насправді йдеться тут лише про факт ще інтензивнішого використання Москвою економічних потужностей УРСР для імперських, всеросійських цілей. Іншими словами: в д о д а т о к до насильної експлуатації багатств України для потреб всього СРСР, нав'язали їй колосальні експорти і до сателітних країн.<sup>63</sup> Нам треба за всяку ціну вистерігатись помилки призабути при наявності теперішніх зусиль Москви організувати інтеграцію економіки всієї східної Європи про принципи та практику використання ресурсів України для потреб імперії. Також теорійка про те, що в переговорах та контактах між державними господарськими установами сателітних держав та відносними установами СРСР (в системі КОМЕКОН-у, чи пак офіційно РЕВ-у) приходять до якихось безпосередніх контактів, скажемо, між Будапештом чи Прагою з однієї сторони та Києвом з другої, позбавлена будь-яких реальних основ, ба, що більше, такі поголоски в приватних розмовах із київськими колами є рішуче заперечувані. Також згаданий уже нами економіст А. Звас підкреслив виразно ще в 1971 р. у своєму інтерв'ю з Клайдом Фарнсвортом (Clyde H. Farnsworth), що всі рішення, зокрема найважливішої, бо фінансової натури роблять в секторі справ КОМЕКОН-у в її головній квартирі в Москві, а Звас якраз працював п'ять років у цій квартирі, як керівний член польської делегації. Це посвідчують теж праці мадярських, чеських та югославських експертів. Відомий новий науковий інститут у Відні Oesterreichisches Institut fuer Wirtschaftsforschung, що спеціалізується у питаннях економіки східної Європи, опублікував цілий ряд праць, які однозначно говорять про диктаторську роллю росіян як партнерів системи КОМЕКОН-у. Особливо цінними є тут праці знову Зваса ("Das Geld und Kreditwesen in Ost Europa" [розділ із монографії Ost-West Waehrungskooperation, мала вийти в 1974р.]. "Die Waehrung im Aussenhandel der RGW-Laender" [Forschungsberichte, Wien, No. 8, Mai 1973]), а також праці інших співробітників Інституту (Jan Stankovsky, Benedykt Askanas, Eva Sarosi, Z. Mrkušić); в усіх цих нових студіях, що заторкують питання економічної інтеграції східної Європи немає ні згадки про якусь "окрему" роллю УРСР (чи БРСР) в роботі керівних установ КОМЕКОН-у.

Різким недоліком нашої сучасної аналізи зв'язків України з іншими країнами східної Європи є те, що наші автори як

правило послуговуються тут виключно джерелами радянськими, себто публікаціями СРСР. Ці публікації намагаються недолуго переконати читача, що зв'язки, скажемо, України з Польщею чи Чехо-Словаччиною приносять й Україні якісь позитиви. Але інші джерела, наприклад східнонімецькі говорять уже зовсім відкрито та цинічно, що суть "взаємодопомоги" країн бльоку КОМЕКОН-у заключається в "самопосвяті" міцніших членів бльоку, в тому очевидно в першу чергу України.<sup>64</sup> До речі, в найновіших місяцях навіть і українські (себто київські) наświetлення інтеграції включають момент цієї "самопосвяті" в ім'я дальшого росту цілого бльоку, як єдиної імперії.<sup>65</sup> Отже і керівні кола Москви бачать, що недоречним і таки надто претенсійним було б аргументувати потребу посилення експортів з України до країн-сателітів якимись імагінарними користями з них для України.

На цьому місці слід ще нагадати, що головні плянові органи СРСР помітно посилити в 1973-1974 рр. свої зусилля розгорнути економічні зв'язки СРСР також із західною Європою. В СРСР, а ще більше на Заході оголошено вже багато матеріалів про наполегливі дипломатичні контакти радянських представників із головною квартирою Західно-європейської Спільноти в Брюсселі, а також безпосередньо з колами Бонну та Парижу для міцного збільшення потоків товарів між обома бльоками держав. Москва навіть дала вислів своєму великому невдоволенню з того, що Брюссель не думає надто швидко підхоплювати її ініціативу. Проте, якщо в майбутньому і прийшло б до зміцнення згаданих потоків, в тому і потоку товарів між Україною і західноєвропейськими державами, то навряд чи можна буде інтерпретувати такий розвиток як свого роду "відсепарування" економіки УРСР від економіки СРСР, як цілості. У цьому випадку прийшлося б узагалі продискутувати економічну, а не політичну доцільність такого розвитку.<sup>66</sup>

#### ПРИМІТКИ

34. Найновіший приклад маємо з фактом збору зерна в 1973 р. Під кінець 1973 р. партійні круги чванилися збором в 222.5 мільйонів тонн зерна, але в березні 1974 р. стало відомим, що через дощі і загнивання непереваженого у сховища (яких забракло!) зерна, фактичний збір виносив приблизно 165 мільйонів тонн, що таки на 32 мільйони тонн менше за *заплановану* цифру 197.4 мільйони тонн. Труднощі із транспортуванням зерна та непідготованістю сховищ (сілосів)

заставили радянських пляновиків намітити об'єм збору в 1974 р. в 205.6 мільйона тонн зерна, проте наскільки виправданими є ці сподівання, знатимемо лише, мабуть, на початку 1975 року, (N. Y. Times, 6 March 1974). Нагадаємо, що збір зерна на Україні виносив (без втрат) 39.4 мільйонів тонн в 1973 р., але ще і в 1971 р. виніс також 39.4 мільйонів тонн, (N. Y. Times, 10 October 1973).

35 .Гл. Земля и Вселенная, Но. 6, 1968, стор. 26-32. Говорячи про стан Озівського моря, ми не можемо здержатись від зачитування тут "мотто" статті Виноградова й Толмазина (з російського перекладу Фавста Гете):

"До гор болото, в о з д у х з а р а ж а я,  
Стоит, весь труд испортить угрожая,  
Прочь отвести г н и л о й в о д ы застои —  
Вот высший и п о с л е д н и й п о д в и г м о й".

(підкреслення наші).

36. Ширшу картину серйозних екологічних і демографічних втрат, викликаних водоймищами на Дніпрі (непотрібні переселення багатьох сіл, затоплення дуже врожайних земель, прогалини в комунікаційній мережі між Лівобережжям та Правобережжям, жахливе забагнення великих просторів, а навіть кліматичні зміни та масові захворювання рідкісними колись на Україні хворобами [здебільша малярійного та ревматичного типів]) дає ряд статей, поміщених в журналі *Вісті Українських Інженерів* (Нью-Йорк) в 1968-1973 рр., (в першу чергу статті інж. Є. Пастернака та нариси серії "Технічна хроніка").

37. В. Н. Карнович, В. И. Синотин: Заторы льда на Днестре, *Метеорология и Гидрология*, Но. 5 (1973), стор. 78-84.

38. Ivan Berenyi, "Computers in Eastern Europe", *Scientific American*, October 1970, p. 102-108.

39. Dr. Sarah White, "Selling know-how to the Soviets", *New Scientist*, 19 April 1973, p. 162-163.

40. Ronald K. Jurgen, "Computer-watching in the USSR", *IEEE-Spectrum*, October 1973, pp. 37-39;

Пікантно підкреслити дволичну гру обох партнерів при таких відвідинах. Американська делегація клала жвічки на Пискаревському кладовищі біля Ленінграду та під Хатинським пам'ятником під Менськом, а голова делегації виголошував низькопоклонні промови; члени делегації говорили з академіками В. М. Глушковым, Г. І. Марчуком, директорами Київського Політехнічного Інституту та Будівельного Інституту. Але у звіті, оголошеному після повороту до США, про це не згадано, як і зовсім поминено відвідини заводу компютерів в Менську, заводу "Хромотрон", музею зв'язку в Ленінграді, станції антен системи "Орбіта" біля Новосибірська і багато інших суттєвих фактів.

41. Гл. Б. Чайківський, "ЕОМ на Україні", *Вісті Українських Інженерів*, Но. 4. 4 (112), грудень 1971, стор. 65-70. Згідно з новішими даними, в Києві конструйовано такі типи ЕОМ: Асор-1, Асор-2, Альфа, Аркус, Київ-67, Мир, Тетимум й інші. Компютери Дніпро-1 чи Промінь, про які часто пишеться, треба вважати перестарілими, вони були спроектованими ще в 1958-1960 рр.

42. Wade B. Holland, "Soviet Computing — A Leap into the Third Generation (Software Struggles & 360 Orientation)", *Data tion*, September 1969, p. 55-60.

43. "Computer Accord Signed by Soviets", *New York Times*, 24 October 1973 Computer Made in UdSSR, *Die Zeit*, 9 November 1973.

Радянське суспільство теж майже нічогоєсенко не знає про роботу державного Комітету співробітництва із США (в ділянці науки й техніки) в склад якого входять такі видатні партійні спеціалісти як А. Г. Агабедіян, Г. А. Арбатов, П. Г. Буніч, Л. М. Гатовський, Г. А. Козлов, Л. А. Леонтієв, А. Г. Мілейковський, А. І. Пашков, К. Н. Плотников, В. Г. Солодовников, Т. Т. Тимофєєв, В. Л. Тягуєнко, В. А. Виноградов.

44. Nicholas Wade, "Computers Sale to USSR — Critics Look for Qui-pro-Quo", *Science*, 8 February 1974, pp. 499-501;

Найбільша, просто монопольна корпорація *IBM* ніяк не спішить із експортом своїх модерних комп'ютерів 3-ої та 4-ої генерації до СРСР, при чому на перешкоді стоїть тут теж справа дозволу американської влади на таку торгівлю (стратегічні рестрикції Конгресу та Сенату США).

Зокрема велику вагу мала гостра критика тенденції посилення економічних зв'язків із СРСР, яку дав відомий економіст М. Гольдман (Marshall I. Goldman. "Who profits more from U.S. — Soviet trade". *Harvard Business Review*). Називаючи торгівлю із СРСР "one-sided agreement", Гольдман доказує, що вона є набагато більше потрібною для СРСР, як для США. Тут важко входить ще і в політичне підґрунтя цієї торгівлі, але вже такий хоча б факт як відхід від влади Р. Ніксона в США ставить під знаком питання дальший хід подій тим більше, що наступник Ніксона Дж. Форд схиляється швидше в бік посилення контактів із Китаєм.

Проте і в СРСР є кола, які скептично дивляться на посилення імпорту до СРСР чужинської техніки; згідно з американською пресою до таких критиків належав якраз голова Держплану СРСР Микола К. Байбаков, і мабуть вся верхівка Держплану, в якого довготермінових, а навіть короткотермінових плянах і прогнозах факт імпорту чужинської техніки, до того ж неозначеного і змінливого діапазону і калібру, вводить коефіцієнт додаткової *непевності* в процесах планування. Також об'єм фінансових зобов'язань за такий імпорт викликає тривогу радянських плановиків, так стало відомим, що ще в 1972 р. радянські замовлення лише на нове технічне устаткування досягли суми двох мільярдів доларів, (Soviet is pushing a vast drive to modernize and automate", *New York Times*, 12. December 1973.)

45. В. Г. Дерзський, В. Б. Поляков: "Вплив неточності початкової інформації на результат екстраполяції нестационарних процесів методом найменших квадратів", *Автоматика*, No. 6 (1973), стор. 32-37; також В. Г. Дерзський, С. М. Симонова, "Про прогнозування економічних процесів за допомогою однорідних ланцюгів Маркова", *Автоматика*, No. 1 (1974), стор. 20-27; в обох працях говориться про прогнозу енергоспоживання в республіці. В. Н. Буслєнко, "О моделировании на ЭВМ базы материально-технического снабжения", *Цифровая вычислительная техника и программирование*, выпуск 8 (1974), стор. 75-84.

46. И. Г. Глейзер, Б. И. Кругликов, В. А. Михайлов, С. Н. Шелешкова, "Организация банка данных АСУ", *Автоматика и Телемеханика*, No. 7, 1973, ст. 108-114. У цій вартісній статті, знаходимо, між іншим, рідкісне проговорення радянських спеціалістів про те, що при проектуванні народногосподарського плану України в АБД (= автоматизований банк даних), кількість введених в обчислювальні машини *нереальних (здогадних)* показників на багато перевищує кількість реальних показників (себто взятих з біжучої практики). Знайти строгу логіку системи пошуку т. зв. синтетичних показників української економіки для

введення їх в програму ЕОМ є основним завданням наукового персоналу київського АБД.

Про надто великі відхилення практики від системи регуляторів, які вдержують моделі економіки в "ідеальному" стані (себто нереальному стані) говорять теж інші вчені, гл. напр., С. В. Дубовский, А. П. Уздемир, "Критерии оптимальности и вариационные подходы в динамических моделях экономики", *Автоматика и Телемеханика*, No. 6, 1974, стор. 90-98.

47. Найбільшим гідроелектропроектом був у 1973 р. комплекс в Чорчил Фолс на Лябрадорі, в Канаді, 5.2 мільйонів кіловат потужности (N. T. T i m e s, Oct. 3. 1973). Якщо ще мова про доменну піч No. 9 у Кривому Розі, про яку ми згадували, то будівництво її повинно закінчитися за пляном лише в 1975 р. (див. О. І. Охрімчук, А. В. Степаненко, "Фактори інтензивности розвитку продуктивних сил УРСР", *Вісник АН УРСР*, No. 12, 1973, стор. 70.). Треба ще сказати, що за ширмою голосної реклами про домну No. 9 у Кривому Розі промовчується, як правило, дані про застарілість і неефективність інших численних доменних печей в Україні. Наприклад, домна No. 8 Дніпропетровського металургійного заводу ім. Дзержинського, про яку ще в 50-тих рр. розписувались як про домну No. 9 у Кривому Розі сьогодні, була визнана технічною комісією в 1970 р. крайнє відсталою (давала лише 550 тисяч тонн чавуну річно), а для здійснення потрібної перебудови простояла безчинно в 1973-74 рр. більше 14 місяців.

48. *Научно-технический прогресс в Украинской ССР 1961-1970*, изд. Укр. НИИТТИ, Киев, 1971, стор. 445.

При цій нагоді ще один пікантний деталь про "технічний прогрес". Свіжим відвідувачам України дуже припала до вподоби нова вежа та інсталяції кольорової телевізії в Києві, проте всім випало з-під уваги, що ці інсталяції були збудовані французькою фірмою Thomson-CSF: до речі, нові телевізійні студії в Москві, Баку, Ташкенті теж побудовані французами.

49. Р. И. Кверенчиладзе, "Проблемы обеспечения района транспортной сетью", *Сообщения АН Грузинской ССР*, No. 2, 1970, стор. 365-367. Згадана зміна заіснувала в 1955-1973 рр. коли влада повністю занедбала будівання транспортних артерій на Україні, зате в Казахстані і на кордонах з Китаєм розбудувала (коштом мільярдів карбованців) мережу нових шляхів, потрібну для ракетних заводів та відстрільних баз (околиці Тюра-Там), а також для стратегічних комплексів, скерованих проти Китаю.

50. *Die Zeit*, No. 47, 23. November 1973.

Вбогість селекції найбільше відомих радянських ЕОМ показує нова книжка-каталог: А. А. Шелихов, Ю. П. Селиванов, *Вычислительные машины*, изд. Москва: Энергия, 1973, 216 стор.

Не від речі буде привести під увагу адораторів радянської кібернетики слова трьох визначних учених, яких вони вжили у своєму відомому листі до ЦК КПРС стосовно технічного прогресу в СРСР (маємо на увазі лист, підписаний А. Сахаровим, В. Турчином та Р. Медведєвим); цитуємо за англійським перекладом, який маємо під рукою: "The newer and more revolutionary any aspect of the economy is, the greater is the gap between the United States and ourselves. We surpass America in the mining of coal, but we lag behind in oil drilling, lag very much in the production of electric power, hopelessly behind in chemistry and infinitely behind in computer technology", приводимо за — Joseph Watstein: "Soviet Economic Concessions — The Agony and the Promise", *A C E S B u l l e t i n* Vol. XVI, No. I, (1974), p. 17-31.

51. Zinovij Lew Melnyk, *Soviet Capital Formation, Ukraine, 1928/29-1932*, (Munich: Ukrainian Free University Press, 1965) 182 pp.

Б. Левицький та В. Голубничий опублікували взагалі дуже багато праць про різноманітні аспекти політичного і економічного життя в СРСР, вони (та ще Ярослав Білинський) є сьогодні найкращими знавцями стану в УРСР.

52. Про об'єм експортів СРСР до країн КОМЕКОНу говорять наступні, нещодавно опубліковані цифри:

	1966-1970	1971-1975	1976-1980
Нафта (мільйонів тонн)	138	243	348
вугілля (мільйонів тонн)	16.2 (1970)	п.а	п.а.
природний газ (мільярдів кубометрів)	8	33	58
Електроенергія (мільярдів кіловатгодин)	14	42	70

Як бачимо, йдеться про об'єм експортів колосальних розмірів; багато дослідників уважає, що СРСР не зможе вив'язатись із зобов'язань, зокрема в критичному періоді пізніх 70-тих рр. (V. V. Strishkov, G. Markon, Z. E. Murphy, "Energy in East Europe Through 1980", *ASME Transactions — Journal of Engineering for Power*, July 1974, pp. 292-306.

53. *Statistikai Evkönyvek, 1960-1970*, Budapest, 1972.

54. *Работническое Дело*, 10 травня, 1967, *Земедельско Знання*, 12 травня 1970.

55. А. Вовко, *Україна в міжнародних економічних зв'язках СРСР*, Київ, Політвидав, 1966, стор. 47. Ю. С. Голобушин "Роль Української РСР у розвитку зовнішніх економічних зв'язків Радянського Союзу", *Історія народного господарства та економічної думки Укр. РСР*, вип. 4-5 (1970), стор. 37-46.

56. Про залежність Польщі від радянських постав найважливішої сировини написано дуже багато; польські джерела найчастіше вбирають статистику в такі форми, щоб підкреслити і вагу польських експортів до СРСР. Але навіть вони змушені визнати, що імпорти з СРСР (а власне з України) покривають зараз (1973 рік) 80% всіх імпортів Польщі вугілля, нафти і електроенергії, 48% всіх імпортів з металургійного матеріялу, та 33% щого польського імпорту машин і машинного устаткування, Irena Zielinska, "Zusammenarbeit und Integration im Rahmen des COMECON", *V D I — Z E I T S C H R I F T*, No. 4, Maerz 1974, p. P-19 ff.

Про роллю України у відбудові і розбудові польської промисловости в 1944-1960 рр. пише доволі детально І. Ф. Євсєєв у книжці *Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики*, А. Н. УРСР, Київ, 1962, стор. 199-283.

Щоб привести приклад з останніх місяців, згадаємо, що побудова одного металургійного заводу, названого "Гута Катовіце" в місцевості Зомбковіце-Лосянь (округи Бендзін), яку хотять побудувати в 1976-1980 рр. коштуватиме 25 мільярдів злотих, при чому 90% устаткування дає СРСР, докладніше ж Україна *P e r s p e k t y w*, No. 7 (233), 15. lutego 1974.

57. Автор статті вирішив вживати загально прийнятий і зрозумілий акронім (скорочення) КОМЕКОН замість його українського еквіваленту РЕВ (= Рада Економічної Взаємодопомоги). Членами КОМЕКОНу (що був заснований 25 січня 1949 р.) стали всі держави комуністичного бльоку Східньої Європи, у 1962 р. приступила до нього Монголія, а в 1972 р. Куба.

58. Пов'язаність економічно-торговельної структури держав КОМЕКОН-у із схемою розбудови Сибіру в 1970-1980 рр. була предметом глибоких студій

семинару НАТО (Брюссель, січень-лютий 1974; *Exploitation des ressources naturelles de la Sibirie, Conclusions de la Table Ronde*, Bruxelles, 1974 200 pp.).

59. У 1971 р. один карбованець (рубель) купував 15.3 польських злотих, або 9.65 чехословацьких корон, чи 13.11 мадярських форинів. Проте нагадаємо, що в цьому ж часі один крб. відповідав по курсі 1.11 амер. доляра, а один доляр купував у Польщі від 70 (офіційно) до 105 (на чорному ринку) польських злотих, себто виміна між карбованцем і польським злотим у радянсько-польських торговельних зв'язках була таки дуже корисною якраз для Польщі, і крайнє некорисною для УРСР.

60. Цікаву характеристику взаємних обвинувачень, підозрінь та мішного тертя між членами КОМЕКОН-у дає цінна стаття п. з. "Diebesgruesse aus Moskau в центральному журналі німецьких торговельних кругів *Das Capital*, No. 3, 1974, p. 131-136. У статті приведені між іншим мало відомі завваги господарського аташе при радянському посольстві в Празі І. І. Семйонова щодо еґоїзму сателітних держав та їх надмірних апетитів на західно-європейські імпорт.

Н. В. Баутина в журналі СО АН СССР — *Экономика и организация промышленного производства*, No. 1, 1972, стор. 19-30.

61. *Вісті з України*, ч. 23 (772) 7 червня 1973 р.

62. Див. між іншим також: *Soviet stresses trade in exotics*, *New York Times*, 26 December 1973.

63. Дуже багато радянських учених звертало вже неоднократно увагу на те, що українські запаси природного палива, а також запаси залізної та марганцевої руди є також обмежені, і при сучасній гірничій техніці вистачать лише на короткий протяг часу, (для прикладу згадаємо працю І. Т. Швеця та Г. Б. Якуші про вичерпання українських енергетичних ресурсів, чи Г. Н. Доленка про кризу розробки нафтових родовищ, див. *Вісник А. Н. УРСР*, числа за липень і серпень 1973 р.).

64. Harald Zschiedrich, "Die Dialectics of National and International Interests in the Process of Socialist Intergration", *German Foreign Policy*, No. 5, 1973, а також — Wolfgang Brauer & Helmut Busch, "Conformity of Policy and Economy in СМЕА" (=Council for Mutual Economic Assistance = КОМЕКОН), *ibid.* No. 2, 1974. Цікаво відмітити, що на писаннях східнонімецьких комуністів (чи псевдо-комуністів?) відразу спостерігаємо перверсію совєтської пропаґанди. Так як у питаннях національної політики СРСР пописуються своїм яничарством якраз часто деякі представники, наприклад, азійських народів (зокрема казахів), так і в економічних питаннях східнонімецькі автори є найчастіше *mehr paepstlich als Papa selbst* і підходять до багатьох проблем сучасности, в тому насамперед до питань міжреспубліканських економічних зв'язків більше ригористично та ортодоксально за своїх, наприклад, російських колег. Таке надскакування та бажання заслужитись перед Москвою своїми лоялістичними вилазками є просто пропорційне до ступення колоніального статусу даної начебто-республіки.

Фарисейську оборону принципів "добровільности" в обміні технічним досвідом між країнами КОМЕКОН-у знаходимо в статті східнонімецького економіста Ріхарда Остерленда (Richard Osterland, "Steigerung der Effectivitaet in Forschung und Entwicklung durch internationale Kooperation," *Wissenschaftliche Zeitschrift der technischen Universitaet Dresden*, Heft 2 1973, pp. 237-244).



Цікаво звернути увагу на софістичну термінологію, якої вживають радянські джерела при "обґрунтуванні" потреби співпраці між країнами КОМЕКОН-у. Зараз вживають слова не лише "інтеграції", а більше вимовного "дифузійонізму" чи пак *дифузії*. За інтенціями керівників КОМЕКОН-у економіка окремих держав-членів повинна в 1975-1985 рр. взаємно розчинитись та злитись в одно (аналогія до "злиття націй"!); див. Włodzimierz Radwan, " Wspólnota gównych", *Persektuwu*, No. 4 (230), 25. stycznia 1974, pp. 16-17.

65. Б. Цомає (заст. голови Держплану УРСР), "Вагомий вклад", *Вісті з України*, No. 52 (801), 27 грудня 1973. Цомає пригадує, що 80% всіх зовнішньо-торговельних зв'язків України належить "соціалістичним країнам".

Ю. Голобушин "Торгівля зміцнює дружбу", *Вісті з України*, No. 12 (813), 21 березня 1974. Характерно, що Голобушин говорить виключно про СРСР як партнера в міжнародних торговельних зв'язках, і ні слова не згадує про УРСР.

До речі, автор статті у *Вістях з України* Ю. Голобушин відомий своїми російсько-великодержавними поглядами із своїх раніших праць; разом із В. Михайловським він є автором книжки: *Могучий ускоритель общественного прогресса (социально-экономическая интеграция стран-членов СЭВ)*, Київ; Политиздат, 1973, 211 стор.

Якщо йдеться загально про радянську літературу на тему КОМЕКОНу, то вона доволі багата, і нараховує зараз уже декілька сотень позицій. Про найновіші книжкові видання по цьому питанні в СРСР інформує каталог *Новые книги СССР*, No. 22 (1974), розділ 4, стор. 78-80, (видання 1973 р. та першої половини 1974 р.).

66. Хотілося б тут зазначити, що в науково-дослідних інститутах пляново-економічного сектора в Москві зародився проєкт перевірити можливості відновити у дещо зміненій формі ті експортно-імпортні тенденції, які існували між СРСР та Західною Європою в роках до 2-ої світової війни. Такий експеримент входить, мабуть, у програму методів роздобуття закордонної валюти для міжнародних торговельних операцій, а також методів виведення (під заохотою торговельних прибутків для Заходу) політичних концесій і компромісів.

Якщо ж іде про економічні зв'язки між Україною та Західною Європою, то ще в 50-их рр. виникла в колах українських еміграційних дослідників думка обґрунтувати такі зв'язки. Були спроби створити редколегію відносного Збірника (під керуванням д-ра В. Федорончука та д-ра Б. Кентржинського), і вона нав'язала контакт із окремими дослідниками. Проте труднощі еміграційного порядку, а також вступна дискусія, що велася на цю тему між дослідниками виявила, що за тогочасних умов доказати логічно позитиви (для нас) економічного зв'язку України із Заходом є якщо не неможливо, то принаймні дуже важко. Ситуація 70-их рр. є дещо відмінною від стану 50-их рр., проте і сьогодні у зв'язку із дуже значною індустріалізацією України не є легко накреслити переконливу перспективу її зв'язків із іншими також високо розвинутими країнами.

# ЩЕ ПРО ПЕРЕМІШУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНІ

Мирослав Прокоп

## I

У журналі *Проблеми мира и социализма*, що появляється в Празі, в Чехо-Словаччині, і є неофіційним органом компартій радянського бльоку, була надрукована в листопаді 1974 року стаття першого секретаря ЦК КП України Володимира Щербицького п. н. "Міжнародне значення досвіду національних відносин в СРСР". Автор повторяє відомі твердження теоретиків національної політики КПРС про те, що національне питання в Радянському Союзі розв'язане справедливо й остаточно, що сучасні взаємини між народами СРСР можуть служити взірцем для наслідування іншим народам і державам та подібне. З цього погляду стаття Щербицького мало інтересна. Впадає в очі хіба те, що статті Щербицького керівники КПРС надали великого значення, бо її передрукували також численні радянські журнали, в тому числі і *Комуніст України* за грудень 1974 року, та інший закордонний орган компартій радянського бльоку, а саме *The World Marxist Review*, також за листопад минулого року.

Але було у статті Щербицького одне речення, точніше його інформація про кількість українців в УРСР, яке звучало наскрізь сенсаційно. Читаємо: "В УРСР, крім українців, які становлять 2/3 населення, живуть люди більш як 100 націй і народностей". Сенсаційність цього твердження заключається в тому, що, за даними перепису населення в СРСР в 1970 році, українці становили 74.9% населення УРСР, отже майже три четверті, а не дві треті, або 66.6%. Ця інформація Щербицького повторяється у всіх трьох згаданих вище журналах. Тільки офіціоз ЦК КПРС, *Коммунист*, який у листопадовому числі (1974) передрукував статтю Щербицького, наводить згадане вище речення, але в ньому говорить не про дві треті, але про три четверті людей української національності в УРСР.

Коли б стаття Щербицького появилася в будь-якій вільній країні, де за кожним друкованим словом не стежать когорти цензорів, де коректорів, який допустить помилку, не загрожує

серйозна кара, інформацію Щербицького про кількість українців в УРСР можна б зігнувати як звичайний типографічний недогляд. Може, зрештою, так і було, хоч в часі, коли пишуться ці рядки, згадані журнали не дали ніякого спростування.

Але справа в тому, що, як відомо, національна політика КПРС спрямована на масове переміщення населення республік СРСР, з виразною метою творити один т. зв. радянський, а на ділі, російський народ. Тому й статті Щербицького не можна з легкої руки знехтувати. Треба радше приймати, що, навіть тоді, коли її спростують, вона криє у собі грізне мemento для українського, зрештою також для інших неросійських народів СРСР, хоч ясно, що від останнього перепису населення в 1970 році, не могло зникнути з України чотири мільйони людей. (Тоді українців в УРСР було 35.2 міль., значить три четверті із 47.1 міль. усього населення УРСР, а тепер, за Щербицьким мало б бути тільки 32.4 міль., значить дві треті із 48.6 теперішнього населення УРСР, отже на 2.8 міль. менше. До цього треба додати приріст кількості українців від 1970 року по пересічно 300 тисяч річно, що в сумі дасть чотири мільйони українського населення УРСР).

Відкинувши такі можливості наглого зменшення числа українців, ми все таки мусимо пам'ятати про тривожні тенденції демографічних процесів на Україні, що їх перед українською нацією розкрили висліди перепису населення в 1970 році, точніше їх порівняння з даними перепису в 1959 році. Як відомо, за той, порівняно короткий, бо одинадцятирічний період, число українців в УРСР зросло з 32.1 міль. до 35.2 міль. значить тільки на, приблизно, 10%, а число росіян з 7.0 міль. до 9.1 міль., отже на 28.6%. Таким чином відсоток українців серед населення УРСР впав із 76.8% в 1959 році до 74.9% в 1970 році, а відсоток росіян за той період зріс із 16.9% до 19.4%. До цього треба додати, що впродовж тих же одинадцять років з двох до трьох мільйонів зросло на Україні число українців, які подали російську мову як рідну, отже аж 8.5% українців в УРСР. (Звичайно, не можна сказати, що ті люди зовсім втрачені для української нації, але це окрема тема, хоч, як твердить відомий український радянський демограф, Всеволод Наулко, у своїй праці *Етнічний склад населення Української РСР*, "однією з ознак дуже складного процесу етнічної асиміляції є сприйняття одним народом мови інших народів").

Зріст числа росіян на Україні не є результатом тільки їх

природного приросту, який для усього населення УРСР виносив між 1959 і 1970 роками 11.5%, бо тоді росіян мусіло б бути дещо понад 8 міль., а не 9.1 міль. Знову ж українців за цим критерієм мало б бути більше, значить не 35.2 міль., але майже 37 міль. Це невелике збільшення числа українців в УРСР треба пояснювати тим, що українців виїжджає більше поза межі УРСР, а рівночасно росіяни прибувають на постійне поселення на Україні. Як побачимо нижче, ця мобільність населення УРСР дуже висока, і вона є фактором у пляновому перемішуванні населення в СРСР взагалі та творенні згаданого "радянського народу".

## II

Чимало світла на механіку поступенного процесу ерозії українського населення УРСР і зростання російського фактора, кидає праця радянських демографів В. Оникієнка та В. Поповкіна п. н. *Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграций населения УССР* ("Статистика". Москва 1973, 158 стор.).

Монографія Оникієнка і Поповкіна написана на підставі результатів досліджень, що були проведені в роках 1969-70 з доручення Обчислювального центру Держплану УРСР про міграцію населення на Україні. Дослідження велися в різних областях усіх трьох економічних районів, а саме в Донецькій, Дніпропетровській, Полтавській областях Донецько-Придніпровського району, в Одеській Південного району та в Київській, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій, Львівській та Закарпатській областях Південно-Західнього економічного району. Дослідники послуговувалися відривними талонами та анкетами, в яких були дані питання про вік, національність, родинний стан, освіту, соціальний стан та професію мігранта. Якщо йдеться про міста і містечка, то дослідження були проведені зокрема в Донецькій області в таких містах: Донецьк, Макіївка, Єнакієво, Жданов; у Дніпропетровській: Дніпропетровське, Дніпродзержинське, Кривий Ріг; в Одеській: Одеса, Ільчеське, Ізмаїл, Котовське, Білгород Дністровський; у Львівській: Львів, Новий Розділ, Червоноград, Сокаль, Яворів, Новояворівське, Шкло, Соснівка; у Полтавській: Полтава, Кременчук, Лубни, Миргород, Кобиляки, Комсомольське; в Черкаській: Черкаси, Сміла, Канів, Золотоноша; в Чернівецькій: Чернівці, Хотин, Новоселиця.

Про що говорять ці дослідження?

Перш усього вони підтверджують факт великої мандрівки народів СРСР із сходу на захід, головню на Україну. Автори пишуть, що "висліди всесоюзного перепису населення 1970 року показують, що за одинадцять років міжпереписного періоду, темпи зростання численности населення економічних районів положених на схід від Уралу є нижче союзних", та що "більшість мігрантів, покидаючи східні райони, поселялися у Середній Азії і в південних районах європейської частини СРСР — на Закавказзі, на Північному Кавказі, на Україні, в Молдавії". А в іншому місці у книзі читаємо, що у згаданому періоді "сальдо міграції для східних районів Російської Федерації є негативне, при чому мігранти виїжджають звідти у ті економічні райони країни (головним чином на Україну, в Молдавію, Середню Азію, Північний Кавказ, Закавказзя), де, як правило, і без того є резерви робочих сил". Головню — кажуть автори — на Україну мандрують мігранти з Сибіру, дарма, що в Сибірі робочих рук недостає, а на Україні їх забагато. (Тут варта згадати, що, як показують інші досліди, серед повертаючих з Сибіру на Україну є чимало також українських поворотців, які в різних часах добровільно-примусово покинули рідні землі).

У мандрах зі сходу на захід діють елементи організованости, значить плянкової маніпуляції Москви, що насичує Україну і інші неросійські республіки російськими чи зрусифікованими елементами, але є також чимало стихійности, що впливає з прагнення людей поселяватися у кращих кліматичних умовах, де вигідніші побутові зокрема мешканеві обставини, де краще можуть бути забезпечені культурні вимоги людини і подібне.

Слід додати, що ця мобільність населення, зокрема рух із сходу на захід, має свої далекойдучі економічні результати. Ясно, що для економіки держави шкідливе те, коли насичується людьми терени, де подосталь робочої сили, і коли це діється коштом районів, де такої сили недостає. Крім цього, не можна забувати, що і в минулому і сьогодні уряд СРСР і що туди він спрямовує розбудовувати східні райони СРСР і що туди він спрямовує людські кадри порядком оргнаборів, заохочуючи до цього передусім молодих людей фінансовими стимулами, значить вищими заробітними платнями та іншими полегшами. Покликаючись на дослідження радянського економіста О. Іванченка, Оникієнко і Поповкін твердять, що кошти переселення і влаштування в Сибірі і на Далекому Сході одного робітника з

ріднею виносять 10 тисяч рублів. Коли ж усвідомити, що багато із тих, заманених чи то романтикою і перспективою кращих заробітків людей, чи просто змушених оргнаборами, так чи інакше повертаються на захід, то стає ясным, скільки такі експерименти коштують державу.

Отож — читаємо в книзі — "Українська РСР є одним з найбільш притягаючих районів для переселенців зі Сходу", а йдуть вони головним чином в Південний і Донецько-Придніпровський економічні райони. Це має далекойдучі результати, коли усвідомити, що в час коли УРСР в цілому мала за одинадцять років (1959 до 1970) один з найнижчих відсотків приросту населення в СРСР, бо тільки 13% (українці тільки 10%), то в Південному економічному районі УРСР (Кримська, Миколаївська, Одеська, Херсонська області) населення зросло на 26%. Це вказує на розміри іміграції у ці райони України. Звідки? Треба думати, що головню з-за Уралу і Західнього Сибіру, де за тих самих одинадцять років приріст населення виносив тільки 7 згл. 8%.

Дуже вимовним для характеристики міграційних процесів на Україні, а передусім її "обміну кадрами" з іншими республіками, себто для зовнішньо-республіканських зв'язків УРСР є числові дані, що їх дають автори за один, 1970, рік. При цьому вони кажуть, що ті дані майже тотожні з даними на рік 1969 і мало відрізняються від даних за 1967 рік.

Отож у 1970 році з Російської РФСР прибуло на Україну 440.1 тис. людей, при чому 343.7 тис. з них поселилися в містах України і 96.4 на селах. За той час з України до Росії виїхали 322.5 тис. людей Таким чином в міграційному обміні з Росією в 1970 році, Україна мала позитивне сальдо, бо 117.6 тис. більше людей приїхало на Україну з Росії, як виїхало. Обмін України з іншими республіками СРСР був порівняно малий, від 2 тис. з Таджикиською РСР до 33 тисяч з Казахською. Проте в цілості, в міжреспубліканському міграційному процесі взяли участь в 1970 році понад один мільйон жителів України, в тому 770 тис. в містах і 235 тис. у селах, а позитивне для України сальдо міграції виносило 150 тис. осіб, з чого на міста України припадало 114.5 тис. А взагалі із 578 тис. осіб, які в 1970 році прибули на поселення на Україні з інших республік СРСР, 443 тис. або 78% поселились у містах. Також понад 75% тих, які виїхали поза межі УРСР, жили в містах. Таким чином мобільність міського

населення України була на два з половиною разів більша як сільського.

Воднораз із міжреспубліканською йшла внутрі-республіканська міграція населення УРСР. В 1970 році майже три мільйони жителів України змінили своє місце проживання в межах УРСР, з чого два мільйони припадає на міське населення і 900 тисяч на сільське. У сумі міграційна інтензивність населення України в одному році була дуже велика, значить, аж чотири мільйони людей були охоплені міжреспубліканською і внутрі-республіканською міграцією. Щоб усвідомити розміри мобільності населення УРСР і вагу цих демографічних процесів, вистачить пригадати, що між 1897 і 1926 роками (в тих роках відбулись переписи населення) отже за цілих 30 років, на Україну переселились 1.3 міль. осіб, а в межах України мігрували 1.6 міль. осіб, отже разом 3 міль. осіб, значить тільки по 100 тис. на рік. Варта додати, що у тому тридцятирічному періоді Україна втратила в результаті внутрішньої міграції 860 тис. осіб, або по 30 тис. осіб на рік, при чому основна маса мігрантів виїздили у східні райони держави, у Казахстан та Північний Кавказ. Відомо, що до революції українські селяни їхали в Сибір в пошуках за землею.

Згадано вже, що Південний економічний район УРСР збільшив своє населення за роки 1959-70 на 26%. Зріст населення порядком поселювання мігрантів з інших республік СРСР не тільки в 1970, але й у другій половині 1960-их років виказують також області Донецько-Придніпровського та Південно-Західного економічного районів, а саме Дніпропетровська, Донецька, Полтавська, Запорізька, Харківська, Львівська, Черкаська, Одеська, Кримська, Херсонська, Чернівецька, Київська та місто Київ.

Якщо йдеться про Київську область, то в 1967 році вона мала найживіші міграційні процеси з Росією і Казахстаном, сам же Київ мав позитивне міграційне сальдо з усіма республіками, а також з областями УРСР. Наприклад, з Росії до Києва прибуло на 4 699 людей більше як вибуло до неї, а з областей УРСР на 37 353 більше. В 1968 році до Одеської області прибуло з-поза неї більше 36 тис. осіб, як вибуло, в тому аж 13 тис. з-поза УРСР. Подібне становище в Закарпатській області, яка мала аж одну третину міграційного обміну з областями з-поза УРСР, головню з РРФСР. (Недаром туристи звертають увагу на велике насичення міст Закарпатської області росіянами та іншими

неукраїнцями). Натомість у Львівській області переважають внутріреспубліканські міграційні процеси (около 80%), а участь Росії в них була в 1967 році не більше як 10%.

Донецька область має дуже високий міграційний обмін. В самому тільки 1968 році до цієї області прибуло 314 тис. осіб, а виїхало 297, отже і вона мала позитивне сальдо на понад 17 тис. осіб. При тому зовнішньо-республіканські потоки творили аж 35%, головню з РРФСР, в тому з Ростовської області. Але й ті, хто покидав Донецьку область, у великій мірі виїздили в економічні райони Російської РФСР, де розвинута важка промисловість.

### III

Особливе значення цієї мандрівки народів на українських землях має для нас її національно-етнічний аспект, зокрема питання, в яких розмірах у цьому русі беруть участь українці і росіяни. Звичайно, тут ідеться про детальніші дані про поодинокі області, бо про те, що у сумі приносить українській нації така мандрівка, вже знаємо з даних перепису населення в 1970 році.

Найперше треба мати на увазі, що для етнічного розселення окремих національних груп УРСР є характерні такі головні показники: найвищий відсоток українців живе в областях Середнього Придніпров'я та в таких західніх областях як Волинська, Рівенська, Івано-Франківська, Тернопільська, а в цілому у селах також інших областей. Найбільше відсотково росіян живе у великих промислових центрах, передусім в Донбасі, у Києві та в Криму.

Про рух населення, головню українців і росіян, у книзі Оникієнка і Поповкіна знаходимо, м. ін., такі інформації.

Серед тих, які в 1967 році прибули до Києва з УРСР та інших республік СРСР, українці творили 70%, що представляє собою вищий уділ, як відсоток українців у Києві (64.8), а росіяни 22.4%, що майже відповідає їхньому уділові серед населення Києва (22.9). Але участь українців серед тих, хто прибував до Києва із самої УРСР, була вища — 83.3%. Натомість серед тих, які прибували до Києва з Російської РФСР росіяни творили аж 64.1%, а українці тільки 26.7%. Знов же серед тих, хто в 1967 році виїхав з Києва було 69.9% українців і 21.5% росіян.

У Київській області в 1970 році населення складалося в 92.1% з українців і 6.1% росіян (відповідні відсотки для 1959 року



були 93.3 і 4.7). Але в 1967 році до міст Київської області прибули з усіх республік СРСР, включаючи Україну, 74.5% українців і 18.5% росіян. В тому ж році серед тих, хто виїхав з міст Київської області українці творили 76.6%. Натомість 84% українців прибуло до сіл Київської області, а виїхало аж 92% серед усіх, що покинули тоді села цієї області.

В 1970 році у Львівській області українці становили 87.9% населення, а росіяни 8.2%, але в 1967 році до міст Львівської області на поселення прибули 81% українців і 15.6% росіян. Якщо йдеться про внутрішньо-республіканські міграційні потоки, то участь у них у Львівській області українців була більша як на 88%, натомість з РРФСР, Закавказзя і Середньої Азії до міст львівської області прибуло більше росіян як українців. Сільські мігранти Львівської області були на 92.7% українці, якщо йдеться про прибуваючих і на 96.4% коли йдеться про тих, що виїздили.

До міст Закарпатської області прибуло в 1967 році на усіх приїжджих 20.4% росіян і 63.6% українців, що означає прискішене збільшення числа росіян в тій області, бо в 1970 році відповідні відсотки для росіян і українців були 3.3 і 76.5. Але рівночасно дещо більше росіян виїздило з міст Закарпатської області як українців. Натомість відсотково найбільше українців виїздило із сіл тієї області.

Інтересні дані про рух окремих народів Одеської області. Треба пригадати, що ця область належить до найбільш насичених неукраїнцями. Між 1959 і 1970 роками число росіян там далі зросло (з 21.6% до 24.2%), а українців зменшилося (з 55.7% до 55.0%). У цій області численні також інші меншості: болгари — 7.0%, молдавани — 5.7%, євреї — 4.9%. Демографічні процеси в Одеській області не вказують також на можливість збільшення числа українців. В 1968 році серед прибулих до міст цієї області українці творили тільки 53.8%, при чому вони прибували туди головним чином з теренів самої УРСР (66.6%). З-поза меж УРСР прибули до міст Одеської області в більшості росіяни та інші неукраїнці. Натомість серед мігрантів з міст Одеської області відсоток українців дещо вищий від відсотка росіян.

Інтересно, що в села Одеської області прибувало українців більше як інших із самої УРСР, але з інших республік, прибували в більшості росіяни та інші неросійські народності.

Домінуюче місце в міграційних процесах Донецької області

займали росіяни, якими і так міцно насичена ця область. На підставі перепису населення в 1970 році, населення цієї області за національним складом виглядало так у відсотках: (у дужках дані за 1959 рік): українці 53.1 (55.6), росіяни 40.6 (37.6), греки 1.9 (2.2), білоруси 1.6 (1.5), євреї 0.8 (1.0), татари 0,5 (0,6). В 1968 р. до міст Донецької області прибуло 59.3% українців і 31.7% росіян. Коли ж взяти прибулих тільки з РРФСР, то тут відсоток росіян був 69.1, а українців лише 19.5. Але й серед тих, які у тому ж році виїхали з міст Донецької області, більшість становили українці і то серед тих, хто переїздив у інші райони УРСР, як і тих, хто виїхав у Казахстан чи Молдавію. Подібне було становище із сільськими мігрантами.

#### IV

Які висновки можна зробити з інформацій Оникієнка та Поповкіна про демографічні процеси на Україні, чи, взагалі в Радянському Союзі? Їх є декілька.

Передусім, як згадано, відбувається постійний рух населення зі сходу на захід та зі заходу на схід, при великій перевазі першого. Результатом цього є понад пересічне збільшення числа населення в європейських частинах СРСР, зокрема на Україні, зумовлене не природним приростом, як наприклад в середньо-азійських республіках Радянського Союзу, але викликане механічним приростом.

Україна належить до найбільш притягаючих для мігрантів теренів переселювання. Таким чином, збільшується кількість населення УРСР засобами штучного приросту головно у Південному та Донецько-Придніпровському економічному районах, але також у Південно-західньому та в самому Києві.

З Росії приїжджає на поселення на Україні більше людей, як з України виїжджає до Росії, при чому прибулі поселюються у понад трьох четвертих в містах України.

Україна має дуже високу мобільність населення у внутрі-республіканському та в міжреспубліканському напрямках, головно, якщо йдеться про населення міст. В 1970 році у цьому процесі чотири мільйони людей змінили своє місце замешкання.

Мобільність населення в СРСР і на Україні викликана природними, стихійними, але також пляновими заходами Москви, яка змагає до перемішування населення у пляні творення т. зв. одного радянського народу. Ця політика т. зв.

зближування народів, яка оціняється керівниками імперії як прогресивний процес, криє в собі серйозні небезпеки для неросійських народів, зокрема для українського, байдуже чи вона викликана пляновими заходами, чи є результатом ініціативи самих мігрантів, що рухаючися зі сходу на захід в пошуках за кращими можливостями життя, осідають на українських землях. В обох випадках (хіба, що йдеться про українських поворотців зі сходу), ті люди, байдуже чи вони росіяни, чи русифіковані неросіяни, причиняються до русифікації України та змінюють на нашу некористь обличчя етнічних земель українського народу. В умовах панівної політики КПРС, значить політики офіційної русифікації неросіян, тільки зовсім незначна частина тих поселенців на Україні, може вrostи в український ґрунт, чи навіть асимілюватися.

В процесі мобільності населення УРСР, Україна втрачає велике число кваліфікованих кадрів, чим підриває свій потенціал модерного суспільства. Про це свідчить м. ін. те, що освіта українців, які живуть поза межами УРСР, є у відсотковому відношенні вища чим тих, які працюють на українських землях. (На це ми вказували у червневому числі нашого журналу за минулий рік у статті п. н. "Перемішування населення в СРСР і Україна").

## V

На закінчення постає ще питання: як проти з'ясованих тут процесів може боротися український народ? Як можуть українці на рідних землях боронитися перед втратою їхньої історичної території на користь чужинців, та як захистити себе самих перед розпорощенням по широких просторах Радянського Союзу?

Дехто може завважати, що про ці справи важко говорити на еміграції, що взагалі не слід давати з закордону порад українцям на рідних землях, бо їм самим видніше, що і як робити.

Але воно не зовсім так. Насамперед, про ці небезпеки українці на рідних землях не можуть так відверто говорити як ми. У виступах дослідників цих питань на Україні можна знайти чимало фактів, що з них випливають існуючі загрози для України, але висновків вони з цього не роблять, бо робити не можуть, хіба що йдеться про виступи на сторінках самвидавної літератури, як це, наприклад, зробив Іван Дзюба у своїй книзі *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Тому сьогодні більше як будь-

коли завдання писати про ці проблеми мусять брати на себе українці поза межами СРСР.

Ясно, що оборона перед перемішуванням населення, втратою власної території і виїздами поза її межі є дуже складна і вимагає окремого аналізу. Тут же навести можна деякі пропозиції, що ними, зрештою користуються і користувалися різні народи і Радянського Союзу і поза ним.

Треба усвідомити, що не одинокі тільки українці наражені на з'ясування тут небезпеки. В подібному становищі є також інші неросійські народи. Ясно також, що стихійному рухові населення з гірших для життя умов у кращі важко протиставитися не тільки народній масі на Україні, яка не розпоряджає організованими засобами сили, але й адміністрації держави, якій такі рухи, як згадано вище, часто приносять серйозні шкоди.

Але приїзд чужинців є у великій мірі пов'язаний з готовістю автохтонів поступитися своїм місцем. Там, де такої готовости немає, де навпаки, чужинці зустрічаються з твердою волею автохтонів жити і працювати на рідних землях, їхня інвазія на чужі території слабшатиме. Відомо, що таким чином зберігають за собою не тільки право бути на своїй землі, але також важливіші позиції у своїй країні грузини та інші народи Закавказзя. В останньому десятиріччі такі явища слідні і в середньо-азійських республіках, які, маючи на увазі міцно зколонізований росіянами (також українцями) Казахстан, мають усі причини побоюватись за інтегральність своєї національної території.

Свідомість такої можливости самооборони неросійських народів, отже і українців існує у керівників національної політики КПРС. Тому так часто вони нападаються на неросійські народи, чи також на місцевих партійних керівників за те, що вони, мовляв, намагаються забезпечити важливі позиції в народному господарстві даної республіки, у партійному, чи адміністративному апараті за місцевими, національними кадрами. А втім — це один з найважливіших засобів самооборони неросійських народів; отже також українців в обличчі плянової політики перетворювання їхньої території в т. зв. багатонаціональну республіку. Жити, вчитися і працювати на землі своїх батьків — це невід'ємне право кожного народу, отже і українського. Це зовсім не означає зривання зв'язків з іншими народами СРСР і співпраці з ними, включно з росіянами, але це означає оборону насамперед свого, рідного.

Така настанова оборони власної землі автоматично приводить також до оборони духовної сфери життя народу, значить, його культури, мови, традиції, історії, отже того, що загрожене в нас не менше як територія і що, кінець кінцем, визначає існування самої нації. Безбатченкові, людині, яка затратила національну свідомість, зовсім не важко годитися з тим, що територію його народу крок за кроком колонізують чужинці, як і не відчує він особливого болю, коли йому прийдеться виїхати поза межі України. Така людина діятиме за принципом — де добре, там батьківщина, і з таких безликих громадян мало б власне бути побудоване ідеальне "комуністичне суспільство". Від таких духовно скастрованих гомункулусів могли бути вільні може хіба тільки росіяни, бо ж сам Ленін ще в 1914 році писав, що "великоруським свідомим пролетарям" зовсім не чуже "почуття національної гордості". Правда, спустошення, яке посіяла комуністична диктатура в духовості російського народу є велике, а жертв у колах його культурної верхівки також багато.

Врешті ще одне приходить на думку. Це є питання природного приросту українського народу, який, як згадано вже, один з найнижчих серед народів Радянського Союзу. Зрозуміло, що ця проблема також дуже складна, бо, як відомо, також у інших індустріально розвинених, модерних народів, є тенденція до зменшування числа народин.

Але рівночасно варта нагадати два приклади.

У міжвоєнному часі про французів писали у світі як про вимираючу націю. Природний приріст в них був один з найнижчих в Європі. Катастрофа, крізь яку пройшли французи у другій світовій війні, привели до усвідомлення небезпеки, перед якою станула нація.

Не менш вимовний є приклад середньо-азійських народів СРСР, де, як показують порівняльні підсумки переписів населення в 1959 і 1970 роках заіснувала справжня експлозія народин. В результаті впродовж того одинадцятирічного періоду число киргизів, туркменів, таджиків, узбеків зросло на 50 або більше відсотків! Також азербайджанці, казахи, молдавани, народи Дагестану мали приріст від 30 до 49%. І сталося це тоді, коли усе населення СРСР зросло пересічно тільки на 15.5%, в тому росіяни на 13.1%, а українці тільки на 9.5%.

Звичайно, аплікувати українцям приклад народів з таким великим приростом населення, не так просто, бо, як сказано, це

проблема надто складна і зумовлена цілим рядом соціологічних, економічних, біологічних, зрештою і психологічних моментів. Це відноситься не тільки до українського народу, але також до інших, наприклад, балтійських, які є в подібному як ми становищі. А, зрештою, справа не тільки в кількості населення. Історія знає чимало випадків, коли численні народи з дуже великим приростом населення, були об'єктом рабського підпорядкування менше численним народам. Суть справи у самому бажанні народу жити і розвиватися у духовому, культурному і фізичному відношеннях. Це те, що передусім сьогодні на потребу українському народові. Чим скоріше прийде до усвідомлення цього факту не тільки у вузьких колах діячів руху опору, чи в колах культурної верхівки, чи в інших частинах суспільства, або в окремих географічних районах, але власне в ширших масах народу, тим кращі утворяться можливості для самооборони нашої нації перед серйозними небезпеками, що їх несе зі собою політика перемішування населення в СРСР. Це є питання не лише перспектив боротьби за державну самостійність, але це є проблема збереження духової і фізичної субстанції самого народу.

## Ювілейна Конвенція Союзу Українок Америки

Л. В.

В днях 29 листопада до 1 грудня 1974 року в Нью-Йорку відбулася Ювілейна Конвенція Союзу Українок Америки. Конвенція відбулася напередодні 50-ліття США, яке припадає в 1975 році і рівночасно започаткувала ювілейні святкування.

Союз Українок Америки це перша центральна загально громадська жіноча організація на терені США, яка постала 1925 року та дочекалася в повноті свого зросту золотого ювілею. Від 5 відділів та кілька десятків членів, які заснували організацію, у своє 50 ліття США нараховує 112 відділів, 9 округ та близько 4000 членок. Організація має теж свій орган, журнал *Наше Життя*, який саме тепер увійшов у 31 рік видання та появляється 5-тисячним тиражем.

Головна ціль організації була і є збереження української ідентичности на еміграції з допомогою національного усвідомлення, плекання української мови, культури та традицій. Українська жінка в рядах США була врятована від асиміляції, а тим самим була врятована і її родина.

Конвенцію попередила пресова конференція для американських журналістів і представників культурних установ. Була вона поєднана з виставкою народного мистецтва та живим показом творчости, на якому мали свої станки мистці Михайло Черешньовський та Слава Геруляк, а теж писанчарки та вишивальниці. Приготовано теж три столи із традиційними стравами та обрядовими елементами (весільний, різдвяний та великодній). Виставка книжок англійською мовою давала можливість познайомитися з різними аспектами української проблематики.

В рамках Конвенції, яка проходила під гаслом "Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє" (О. Довженко: *Зачарована Десна*) крім пленарних засідань, на яких обговорювано загально організаційні справи, відбулися теж виставки: мистецька, книжки, фотографічна. Відбувся святковий обід на пошану уступаючої голови Лідії Бурачинської та Ювілейний Бенкет, на якому виступали зі святочним словом Іванна Рожанковська та Анастасія Вокер, співачка Іванка Мигаль та поетка-сатирик Зоя Когут.

Надзвичайно успішно відбулися наради комісій (культурно-освітня, музейна, організаційна, молодечих відділів, суспільної опіки, виховної, пресової, зв'язків, англомовних відділів, фінансової та резолюційної).

Проаналізувавши працю даної ділянки, комісії подавали конкретні пропозиції та плани для праці в майбутньому, щоб краще та корисніше вив'язатися з даних обов'язків. Висліди нарад комісій стали підставою для резолюцій, що їх конвенція ухвалила третього дня нарад.

На організаційні теми відбувся панель з трьома доповідями: "Нема сьогодні без учора і завтра" — д-р Іванна Ратич, "Наша позиція в громаді" — Марія Даниш і "Фінансова перебудова" — Мирослава Савчак.

Програмову доповідь "Перспективи на майбутнє" виголовила молода членка СУА Надія Дейчаківська, яка основно обговорила всі позитивні та негативні, успішні та неуспішні моменти праці організації. Рівночасно подала ряд підставових дороговказів, за якими мусить організація вести у майбутньому свою працю для власного та громадського добра.

Завдяки солідній підготовці, доброму розплянуванню, Конвенція пройшла успішно й ділово. Не було безконечних подяк чи приписування заслуг всім і вся, щоб таким способом приховати недоліки та неуспіхи. П'ятдесятилітня праця була представлена такою, якою вона була, і на підставі пройденого зроблено підсумки та плани на майбутнє.

Нова управа Союзу Українок Америки, до якої ввійшло багато молодих членок, зі своєю нововибраною головою Іванною Рожанковською приступає до дальшої праці.

З нагоди Ювілейної Конвенції видано *Пам'яткову книжку*, в якій поміщено історію СУА, історії поодиноких Округ та Відділів і багато статистичного матеріалу. Книжку редагувала Колегія з Уляною Любович у провіді.



## СРСР під Брежневом і Косигіном

John W. Strong (ed.), THE SOVIET UNION UNDER BREZHNEV AND KOSYGIN (New York: Van Nostrand — Reinhold Co., 1972), 277 pp.

*Джон В. Стронг (ред.), РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ ПІД БРЕЖНЄВОМ І КОСИГІНОМ (Нью-Йорк: В-во Ван Нострєнда — Райнгольда, 1972), 277 стор.*

Названа збірна праця, що появилася друком тому два роки, складається з п'ятнадцяти статей-есеїв здебільша американських та канадських авторів, в тому числі й праць наших земляків проф. Ярослава Білінського з Делаверського Університету — про Комуністичну Партію СРСР та професора Карлтонського Університету в Отаві Богдана Боцюркова — про релігійне життя в Радянському Союзі.

Збірник цікавий ще тим, що автори подають, уже з перспективи п'яти чи шести років, оцінку хрущовської політики в різних ділянках радянського життя — від економічної та мілітарної політики — до національної, літературно-мистецької та судово-правної партійної лінії — і потім продовжують аналізу цих ділянок далі по 1967 чи й 1968 роки. Більшість подібних праць присвячені або хрущовському періодові або виключно рокам вже після усунення Хрущова.

В цій публікації саме зроблено спробу підкреслити елементи тягlosti чи континуїтету та змін чи й нових тенденцій у різних ділянках радянського життя. Однак тому, що ці статті та їхня документація не виходять поза 1967-1968 роки, цю книгу треба трактувати як своєрідний поміст між хрущовським та брежнєвським періодами. Дуже цікаво, що автори вміщених у названій збірці статей, дослівно всі без винятку, не передбачили поважних негативних змін у внутрішньому житті СРСР, в наслідок яких зазнали репресій навіть такі старі комуністи, як колишній член Політбюра ЦК КПРС і перший секретар ЦК КПУ Петро Ю. Шелєст.

На особливу увагу в цій інтересній збірці заслуговує стаття Джона Газарда, професора радянського права в Колумбійському Університеті, під назвою "Радянське право і законність". Вона є одним із кращих оглядів правних реформ хрущовського періоду й у великій мірі допомагає читачеві зрозуміти причини наголосу на "соціалістичну законність" у писаннях різних дисидентів, особливо українських, кінця шістдесятих років. Газардові висновки, базовані на радянських матеріалах 1965-1968 років, дають досить песимістичну картину можливості продовження хрущовських лібералізаційних процесів у

радянському праві та судівництві після усунення Хрушова — прогноза, яка, на жаль, виявилася правильною.

Не менш цікавою є стаття Тереси Раковської-Гармстоун, професора Карльтонського Університету в Отаві, під назвою "Дилема націоналізму в Радянському Союзі". Це солідно документована стаття, в якій поставлено більший наголос на похрущовський період, як у низці інших статей у названій збірці, включно з вище згаданою працею проф. Газарда. Раковська-Гармстоун присвячує особливу увагу виявам української національної свідомости — особливо оборонцям української мови, культури й науки, як наприклад, І. Дзюбі й В. Чорноволові. Вона оцінює український рух опору, поруч із подібними виявами у балтицьких республіках, як найміцніший у всьому Радянському Союзі. Її висновки не так песимістичні, як обережні. Т. Раковська-Гармстоун твердить, що масові інтенсивні репресії та асиміляційні програми спрямовані проти виявів національної свідомости, як це було у тридцятих роках, сьогодні неможливі. Вона передбачає продовження "непевного та дуже незадовільного" балансу між російським елементом та національними рухами, що йому протиставляться. Події останніх років очевидно поставили під поважний сумнів навіть таку обережну прогнозу.

Вміщені в збірці праці написані приступно для ширшого читача. З другого боку ця збірка, із своїми добре документованими статтями, є серйозним науковим вкладом у вивчення хрущовського та раннього похрущовського періодів у СРСР і буде корисною також для спеціалістів. Її можна теж використовувати, як солідний і цікавий підручник для розгляду радянської проблематики останніх десяти років.

*Олег С. Федюшин*

## ПОСИЛЕНА РУСИФІКАЦІЯ КНИЖКОВИХ ВИДАНЬ І ПРЕСИ В УРСР

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — Згідно з опублікованими востаннє в Москві статистичними збірниками *Печать СССР в 1972 году* (Москва: Изд. "Статистика", 1973) та *Печать СССР в 1973 году* (Москва: Изд. Статистика, 1974) в Українській РСР посилено останніми роками русифікацію книжкової продукції і преси.

Кількість друкованих українською мовою в Українській РСР книжок і брошур зменшується й далі, постійно з року на рік. Після збільшення в 1961 році до 4 041 назви (з 2 671 в 1956 році) кількість їх зменшилася знов до 2 944 назв 1968 року. Збільшившись тимчасово в наступних роках й досягнувши цифри 3 470 книжок і брошур в 1972 році, ця кількість обнизилася раптово до 2 981 в 1973 році, тобто на 489 назв. Одночасно з цим збільшується постійно кількість друкованих російською мовою в Українській РСР книжок і брошур, яких було: 3 200 — в 1956 році, 3 893 — в 1960 році, 4 023 в 1965, 4 682 — в 1970, 5 497 — в 1972 році, тобто на 2 027 більше, як українських. В 1973 р. кількість друкованих російською мовою книжок і брошур зменшилася у зв'язку із зменшенням загальної книжкової продукції в УРСР з 9 407 до 7 686 до 4 408 назв або на 1 089 в порівнянні до 1972 року. Збільшується також кількість друкованих чужоземними мовами (поза російською) книжок і брошур, що їх було 111 — в 1956 році, 152 — в 1960 році, 230 — в 1965 році, 346 — в 1970 році і 440 в 1972 році; в 1973 їх кількість зменшилася до 297. Якщо взяти до уваги факт, що Українську РСР заливає, крім місцевої, ще й масова книжкова продукція російською мовою з РРФСР та інших радянських республік, то не може дивувати факт, що в книгарнях УРСР видання російською мовою переважають українську книжку на яких 80 до 90%.

Подібна ситуація також періодичних і серійних видань. В 1972 році їх було всіх 468, в тому числі 103 журнали і в 1973 усіх 504 із 105 журналами. Українською мовою виходило в 1972 всього 63 журнали і 126 серійних видань — наукових записок, збірників тощо — і в 1973 році далі 63 журнали і 131 серійне видання. В той же час російських журналів виходило в УРСР 40 в 1972 і 41 в 1973 році, але ж серійних видань російською мовою було двічі стільки, як українських: 230 — в 1972 році і 264 — в 1973 році. Так же само як і з книжковими виданнями на Україні, крім видаваних в УРСР журналів і серійних видань, передплачуються і продаються на Україні масово російськомовні журнали й серійні видання з РРФСР й інших радянських республік.

Так же само і з газетами в Українській РСР. Не враховуючи

колгоспних газет (здебільшого стінних листків), їх кількість українською мовою зменшується постійно: з 979 в 1956 році вона зменшилася до 814 назв у 1960 році і до 742 в 1965 році. Збільшившись до 936 в 1970 р., вона зменшилася знову до 872 в 1972 і до 813 в 1973 році. В той же сам час кількість друкованих російською мовою газет на Україні збільшилася з 286 в 1956 — до 378 в 1960, до 400 в 1970 і до 427 в 1973 році (в 1972 вона була обнизилася до 358). Коли взяти до уваги, що на Україні йдуть з РРФСР або й друкуються в Києві чи й інших українських містах мільйонні тиражі російськомовних газет таких, як *Правда*, *Известия*, *Труд* та інші, то вага і значення друкованої в Українській РСР українською мовою періодики, навіть із її так званими "республіканськими" газетами, виявляється дуже мізерними. Адже загальний річний тираж усіх друкованих українською мовою газет в УРСР, що виносив у 1973 році 2 752 558 тисяч примірників, не дорівнює навіть шостій частині річного тиражу видаваних у самій тільки Москві газет, що становив 18 493 241 тисяч примірників, ані навіть річному тиражеві самих тільки московських *Известий*, що становить 2 820 000 тисяч примірників.

## ОСТАННЄ СЛОВО ІВАНА ГЕЛЯ

Гельсінкі (УІС "Смолоскип"). — Тут одержано вістку, що Іван Гель розпочав був свою голодівку ще 16 жовтня 1974 року в одному з Мордовських концтаборів, з'ясувавши свої й інших політв'язнів домагання у трьох точках: 1. визначити статут політв'язня; 2. дозволити Міжнародному Червоному Хрестові подавати допомогу політв'язням; 3. відокремити концлагерну адміністрацію від органів МВД. Особисто Іван Гель висловив вимогу дозволити йому на шлюб з жінкою, з якою в них є дитина. Свою голодівку Іван Гель мав припинити 30 жовтня 1974.

Тут одержано також повний текст останнього слова І. Геля, що його він виголосив після закінчення суду над ним в серпні 1972 року. Нижче подаємо повний текст цього слова, без будь-яких мовних і правописних змін:

У нашого народу в певний історичний момент виникає складне і важливе питання: як бути? На це питання український народ відповів своїм вагомим словом вже більше як півстоліття назад. На його думку, ця відповідь була принциповою і кінцевою. Тому намагання інтермітувати мені антирадянську діяльність з метою підриву соціалістичного суспільства є безпідставні і надумані, оскільки вся моя громадська діяльність, за яку я сьогодні опинився на лаві підсудних полягає в тому, щоб зміцнити і удосконалити той устрій, в якому я виріс і оформився, ідеї якого стали основою моїх суспільних поглядів. Справа не в антирадянській діяльності, якої немає, і це добре розуміють всі.

Наша трагедія в іншому.

Життя кожного народу — це природний історичний процес, і жодна нація не має ні морального ні тим паче юридичного права змінювати його, впливати на його життя, насильно накидати свої ідеї, культуру і психологію, приймаючи їх за абсолютні істини. А з часу приєднання до Росії, Україна з кожним роком все більше і більше втрачає свою автономію, національну самобутність, занепадає культура. Після кожного визвольного піднесення прокочується по Україні хвиля руйнувань і репресій. Ті, хто не загинув, заселяли Північ, на кістках будували міста, а інших, денационалізованих нащадків яничарами гнали на Україну чинити нові погроми. В 30-ті роки внаслідок голоду і сталінського терору Україна втратила мільйони людей; майже всю свою найталановитішу інтелігенцію. Асиміляторська політика, штучно створювана для цього міграція населення в наші дні носить воістину катастрофічні масштаби.

Якщо в 1952 р. (мало б бути, мабуть, 1959 року — ред.) лише за офіційними даними на території України проживало 7 мільйонів росіян з усім комплексом інститутів національного життя (освітними закладами, пресою, радіомовленням, театрами, видавництвами), то в 1970 р. за тими ж даними їх уже 9 млн. За цей же час з різних причин Україну змушені покинути мільйони українців і жоден з них немає 1/1000 частини умов і можливостей росіян у збереженні своєї національної самобутності. Скажімо, українські школи мають українці в Польщі, Чехословаччині, Румунії, але їх немає в Росії.

Це лише невелика ілюстрація досконало розробленої системи. При таких темпах геноциду, яка доля чекає Україну, ким станемо і скільки нас буде у недалекому майбутньому? Домінуючими постулятами Росії завжди були великодержавність, нацрусизм. І сьогодні, відкинувши заповіді Христа і мораль, та вироблені людством протягом віків поняття свободи і рівності, знову прийнято як офіційну релігію експансивний шовінізм. Саме сьогодні страшно і трагічно звучать для України питання: як бути? і "бути чи не бути?"

Тому кожна чесна людина, яка відчуває себе українцем, повинна встати і рішуче заявити: ні, ми хочемо і будемо жити українцями за своїм способом мислення, своєю мовою, своєю національною культурою. Так треба заявити саме сьогодні, бо завтра може бути пізно, бо завтрашній день нашого народу, культура якого сягає двох тисячоліть, може стати прахом мерців, а його мова — мовою архівів, як латина стала мовою аптек.

Правда, подібні слова ведуть на лаву підсудних з ярликом "державний злочинець". Та це ми давно знаємо, що в Росії вміють чіпляти ярлики. У свій час їх носили не лише Шевченко, Грабовський, Чернишевський, а й сотні тисяч борців різних народів, якими Росія так жорстоко правила і душила всякі волелюбні поривання. Їх страждання були незмірні... Наша філософія і культура стали тим надійним

фундаментом, на якому повинні будуватися відносини між націями. Такі ідеї живлять нас сьогодні: гуманізм, демократія і рівноправність між націями — ось прапор і мета життя.

Саме демократія і гуманізм стали голосом передових людей в час політичної відлиги, що виникла завдяки науково-технічному процесові і частковому розкриттю злочинної діяльності Й. Сталіна. Щодо України згадані факти спричинились до появи українського ренесансу 60-их років.

Я ще раз підкреслюю, що причинами бродіння цих інтелігентів є не ревізія державного ладу, а фактори національного життя довготривалого періоду.

Народившись як підсумок цього життя воно триватиме і ширитиметься. І та широка кампанія, яка в даний час ведеться проти так званого українського націоналізму, тільки ще раз підкреслює актуальність нашої позиції.

Це показує, що Україну глибоко хвилює національне питання, що воно не розв'язане і далеке від розв'язання, тим більше об'єктивного. А численні репресивні заходи переконливо свідчать, що дедалі більша кількість людей почала активно відстоювати свої національні та громадянські права, не хоче жити по-старому!

Доказом цього є сьогоднішній процес, наслідки якого я готовий прийняти, як оцінку моїх якостей, як людини і громадянина.

Та судити мене у вас немає права: ні юридичного, ні морального. Найвищим законом і судом для мене є Бог і Україна, моя незламна, незаплямована честь. Я син України і в своєму серці понесу як найсвятіше: долю мого народу, його біль, тривоги і муки. Я жалію лише за одним, що дуже мало зробив, щоб глибше і ширше порушити ті ідеї, винести їх на ширші простори України і зусиллями всього народу втілити в життя.

І все таки я твердо вірю, що марно сьогодні тут, що ні залізні ґрати, ні концтабори, навіть смерть не спроможна вбити цих ідей. Вони вічні, як вічний і незламний мій народ!

## **В. МОРОЗ ЗАПРОШЕНИЙ НА ПОЧЕСНОГО ЧЛЕНА АНГЛІЙСЬКОГО ЦЕНТРУ МІЖНАРОДНОГО ПЕН-КЛЮБУ**

Правління Англійського Центру Міжнародного ПЕН-Клубу, Світової Асоціації Письменників, у Лондоні надіслало Валентині Морозові до в'язниці у Владімірі телеграму такого змісту:

"Дорогий Пане Мороз! На засіданні Екзекутиви Англійського Центру Міжнародного П.Е.Н. у Лондоні, що відбулося 24 жовтня 1974, вирішено одноголосно запросити Вас стати почесним членом Англійського Центру, щоб цим виявити нашу пошану за Ваше мужнє становище в справі свободи письменника. З пошаною Пітер Елстоб, генеральний секретар "

### 3 життя українців у світі

■

В 9-ому числі московського журналу *В мире книг* (У світі книжок) надруковано п. н. "... Подвиг — перевод Гомера" на стор. 70-71 інтерв'ю Галини Карклин з видатним сучасним українським перекладачем Борисом Теном (Миколою Васильовичем Хомичевським), автором багатьох перекладів з античної і світової літератур українською мовою, зокрема виданої 1963 року Гомерової *Одіссеї*. Приводом для інтерв'ю було закінчення Б. Теном перекладу Гомерової *Іліади*, що його він підготовляє уже для видання в київському видавництві "Дніпро". В інтерв'ю подані життєписні дані (народився Борис Тен — Микола Хомичевський у Дермані біля Острога, в родині вчителів, вчився, живе і працює досі у Житомирі). В ділянці перекладу працює вже понад 50 років. Над перекладом *Іліади* почав працювати одночасно з перекладом *Одіссеї*, тобто ще в 1950-их рр. Тепер, Б. Тен працює над вступною статтею до перекладу *Іліади* і, разом з іншими співавторами, над коментарями і словником античних імен і географічних назв для свого перекладу. Ілюстроване інтерв'ю з Б. Теном *В мире книг* його ж фотографією під час праці в робітні. — Два місяці пізніше, в листопаді 1974, київський журнал *Всесвіт* (ч. 11) надрукував на стор. 133-141 дев'ятнадцяту пісню перекладеної Б. Теном Гомерової *Іліади*. В довідці від перекладача, Борис Тен з'ясовує, чому він, як і інші перекладачі вибирали для перекладу спершу хронологічно пізнішу *Одіссею*. Водночас із цим він висловлюється критично про "онароднення" та "українізацію" Гомерових поем його попередниками — П. Ніщинським, О. Навроцьким і С. Руданським і стверджує, що у своїй праці над *Іліадою* "дотримувався тих же (що і в *Одіссеї*) принципів освоєння гомерівської поезії: вірности, як духові оригіналу, так і його стильовим особливостям, починаючи з невід'ємної його риси — дактилічного гекзаметра — і не припускаючи жодних "українозаторських" рецидивів..."

■

Із числом 2-им за весну-літо 1974 року видаваний Семінаром Українських Студій при Гарвардському Університеті англomовний піврічник *Рецензія: Огляд Радянських Українських Публікацій* — *Recenzija: A Review of Soviet Ukrainian Publications* закінчив четвертий рік свого успішного існування. В цьому 2-ому числі, зредагованому редакційною колегією під проводом Олега Льницького і в складі Зенон Когут, Ліля Еверетт, Наталя Кононенко-Мойл та Франко Сисин, вміщено п'ять ґрунтовних рецензій на важливіші радянські наукові видання. Іван-Павло Гімка з Мічигенського Університету подав

критичний огляд виданого 1972 року Інститутом філософії АН УРСР збірника *Філософія Григорія Сковороди* з висновком про те, з якими рестрикціями ведуться дослідження творчості Г. Сковороди в УРСР. Черговий рецензент, докторант Гарвардського Університету, Франко Сисин зрецензував працю Ярослава Д. Ісаєвича *Джерела з історії української культури доби феодалізму, XVI-XVIII ст.*, що була видана в Києві у в-ві "Наукова думка" 1972 р., стверджуючи, що й цей "бібліографічно-документальний" огляд не вільний від вимаганих радянською цензурою пропусків і перекручень. У третій із рецензій проф. Михайло Лесів з Люблінського Університету і професор-гість Гарвардського Університету привітав видану в Києві 1973 року працю радянського мовознавця А. М. Залеського п. н. *Вокалізм південно-західних говорів української мови* (в-во "Наукова думка"), як важливий причинок в дослідженнях української діалектології. Основну рецензію на виданий ще 1970 року у в-ві "Наукова думка" центральними архівними установами УРСР збірник документів *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.* дав у цьому ж числі *Рецензії* докторант Гарвардського Університету Андрій Сороківський, із висновком, що й видання цих документів було безуспішним й невдалим, якщо йде про вибір й інтерпретацію публікованого матеріялу. Ствердив рецензент також, що не використали радянські упорядники не тільки польських, але й багатьох українських архівів. Завершується 2-е число *Рецензії* ґрунтовним оглядом цілого річника місячного журналу *Радянське літературознавство* за 1973 рік, що його опрацювала докторантка Гарвардського Університету Наталка Пилип'юк. Подавши коротку історію і самого журналу й установи, що його видає, тобто Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, авторка проаналізувала методично й тематично зміст обговорюваного журналу і ствердила його односторонність і тенденційність, необ'єктивність, а то й ненауковість, навіть у порівнянні з російськими літературознавчими журналами й виданнями. З признанням висловилася Н. Пилип'юк тільки про одну ділянку в *Радянському літературознавстві* — про публікацію деяких архівних і джерельних матеріялів і текстів. — Своім другим числом із четвертого річника, як і всіма попередніми, *Рецензія* утвердила свій престиж найсоліднішого українського критичного наукового журналу в цій ділянці.

■

Відбута 8 грудня 1974 року конференція дійсних членів Української Вільної Академії Наук (УВАН) вислухала звіти очолюваної проф. Олександром Оглоблином Управи УВАН з її 4-річної діяльності й обрала нову управу в складі: проф. д-р О. Оглоблин — президент, професори й д-ри О. Прицак, І. Фізер і О. Біланюк — віцепрезиденти, проф. д-р В. Омельченко — науковий секретар і директор Музею-Архіву та проф. І. Замша — секретар Управи.



■

В суботу 26 жовтня 1974 року відбулися в Сарселі у Франції Загальні Збори Наукового Товариства ім. Шевченка в Європі. У зборах взяли участь 22 дійсних і звичайних членів НТШ і 21 надіслали свої уповноваження. Після вислухання звідомлень з трирічної науково-видавничої, організаційної і господарської діяльності, збори обрали нову Управу, що її очолив знову проф. д-р Володимир Кубійович, як голова і до якої увійшли: проф. д-р. Олександр Кульчицький і проф. д-р Володимир Янів, як заступники голови, і д-р Аркадій Жуковський, як наук. секретар. У звітному періоді видано 5 зошитів *Енциклопедії Українознавства* і підготовано до друку низку наукових праць і монографій. Бібліотека НТШ в Європі нараховує вже понад 16 000 назв.

■

Правління Українського Літературного Фонду ім. Івана Франка в Чикаго проголосило низку нагород за найкращі літературні твори, що були надруковані в 1970-1973 роках. Найвищу нагороду поза конкурсом призначено Валентині Морозові, як символічній боротби в обороні української мови і літератури в УРСР. Поділену на дві (по 600 дол.) першу нагороду в сумі 1 200 дол. одержали Василь Софронів Левицький за книжки *Кланялися Вам три України* і *Липнева отрута* та Вадим Лесич за збірку поезій *Предметність нізвідкіль* і монографію *Никифор з Криниці*. Другу нагороду по 500 дол. призначено Борисові Олександрову за збірку поезій *Колокруг* і Миколі Понеділкові за *Рятуйте мою душу*. Третю нагороду в сумі 400 дол. одержала Марта Гарнавська за збірку поезій *Хвалю ілюзію*. Крім того, призначено три нагороди за твори для дітей і молоді: першу — Ніні Мудрик-Мриц, другу — Мирославі Ласовській і третю Дімі. На уфундування нагород склалися пожертви українських фінансових і громадських установ й окремих осіб.

■

Відомий закарпатський поет і прозаїк Василь Гренджа-Донський помер у Братиславі на Словаччині 25 листопада 1974 року. Народжений в с. Волове на Закарпатті 23 квітня 1897 р., В. Гренджа-Донський брав активну участь в літературному процесі двадцятих і тридцятих років, видаючи збірки поезій *Квіти з терням* (1923), *Золоті ключі* (1923), *Тернові квіти полонин* (1928), *Тобі, рідний краю* (1936), поему *Червона скала* (1938). Друкував також збірки оповідань, повісті і п'єси. Живучи на Пряшівщині, співпрацював у місцевих українських, як також в еміграційних виданнях.

# Зміст

## ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Богдан Рубчак*: Мала легенда і Мандарин Дружині.
- 5 *Олекса Ізарський*: Полтава (VII).
- 23 *А. Киянка*: Меандри.
- 25 *Петро Одарченко*: Тарас Шевченко і його попередники: Сковорода і Котляревський.
- 37 *Дмитро Козій*: Шевченківське життєствердження.
- 52 *Григорій Костюк*: На перехрестях життя та історії (I).  
До 70-річчя життя і 50-річчя літературної діяльності  
Докії Гуменної.
- 72 *Іван Кошелівець*: На поточні теми.

## НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 84 *Степан Ю. Процюк*: Вплив фактора технічного прогресу на економіку України (II).
- 104 *Мирослав Прокоп*: Ще про переміщення населення на Україні.
- 117 *Л. В.*: Ювілейна Конвенція Союзу Українок Америки.

## РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 119 *Олег Федишин*: СРСР під Брежнєвом і Косигіном.

## ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 121 Посилена русифікація книжкових видань і преси в УРСР.
- 123 Останнє слово Івана Геля.
- 124 *В. Мороз* запрошений на почесного члена Англійського Центру Міжнародного ПЕН-Клубу.
- 125 З життя українців у світі.

## Адреси наших представників

*Австралія:* Library & Book Supply  
16 a Prospect Street  
Glenroy, Vic. — 3046

*Аргентина:* Cooperativa de Credito  
"Renacimiento"  
(para "Suchasnist")  
Maza 144  
Buenos Aires

*Велико-  
британія:* Mr. S. Wasylko  
4, The Hollows  
Silverdale, Wilford  
Nottingham

*Канада:* I. Eliashevsky  
118 Medland St.  
Toronto 165, Ont.

*США:* G. Lopatynski  
875 West End Ave.  
Apt. 14 B  
New York, N. Y. 10025

*Швейцарія:* Dr. Roman Prokop  
alte Landstrasse 22  
8803 Rüschiikon

*Швеція:* Kyrylo Harbar  
Box 62  
Huddinge

Передплати з усіх інших країн  
просимо надсилати безпосередньо на  
адресу видавництва.

## УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»  
на 1974 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання на-  
шого журналу летунською поштою  
до Канади і США становлять 8. —  
дол. річно.

## ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпорте-  
рів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх  
обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища праців-  
ників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню  
реалізацію.

Адреси для влат:

*Ukrainische Gesellschaft  
für Auslandsstudien e. V.*

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.  
8 München 2, Promenadeplatz  
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München  
Kto Nr.: 22278-809

# НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТІ"

## З СЕРІЇ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

МИКОЛА СКРИПНИК

### СТАТТІ Й ПРОМОВИ З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Упорядкував Іван Кошелівець. Мюнхен, 1974. 272 стор.  
Обкладинка Якова Гніздовського.

Другий том студії Івана Кошелівця про Миколу Скрипника (1872-1933), провідного радянського діяча, наркома освіти в 1927-1933 роках і заст. голови Раднаркому в 1933 році. До книжки увійшли важливіші писання М. Скрипника про обстоювану ним розв'язку національного питання.

Ціна 7.00 дол.

ІВАН БАКАЛО

### НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЛЕНІНА

Мюнхен, 1974. 212 стор.

Остання праця померлого 1972 року українського еміграційного економіста й історика Івана Бакала з аналізою ленінської національної політики, почавши від встановлення радянської влади через період централізованої держави і диктатури Сталіна аж до теперішнього колективного керівництва КПРС. В додатках надрукована бібліографія його праць.

Ціна 6.50 дол.

АНАТОЛЬ КАМІНСЬКИЙ

### МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ

Від селянської революції минулого  
до робітничої революції майбутнього

Мюнхен, 1974. стор. 216

Нова книжка есеїв А. Камінського, автора книжки з історії української політичної думки *На новому етапі* (1965), студій про актуальні питання революції *За сучасну концепцію української революції* (1970) і *Динаміка визвольної боротьби*. (1973).

Ціна 6.50 дол.